

ปัจจุสมุปปาทในทัศนะของ ท่านพุทธทาส

อรรถ อุดลย์อารยะรังษี

ความสำคัญของปัจจุสมุปปาท

ปัจจุสมุปปาท (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อิทัปปัจจตา) เป็นกฎธรรมชาติที่สร้างระเบียบแบบแผนให้กับโลกและชีวิต กฎนี้มีอยู่เองโดยไม่มีใครสร้างหรือบัญญัติมันขึ้นมา พระพุทธเจ้าเพียงแต่ทรงค้นพบกฎนี้ และประกาศให้แก่ชาวโลกเท่านั้น ดังมีพระพุทธพจน์แสดงว่า

ตถาคคตังหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นยังคงมีอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือหลักอิทัปปัจจตา ตถาคคตรัสสุเข้าถึงหลักนั้นแล้วจึงบอกแสดงวางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลักเปิดเผยแจ่มแจ้ง ทำให้เข้าใจง่ายและตรัสรู้ จงดูซิ^๑

นอกจากนี้ปัจจุสมุปปาทยังเป็นหลักธรรมที่สำคัญยิ่งเพราะแสดงถึงสัจจะที่มีอยู่โดยสามัญดังมีพุทธวจนะรับรองเอาไว้ว่า

ผู้ใดเห็นปัจจุสมุปปาท ผู้นั้นย่อมเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นย่อมเห็นปัจจุสมุปปาท^๒

จะเห็นได้ว่าการประจักษ์แจ้งในวงจรการเกิดขึ้นแห่งปัจจุสมุปปาทเท่ากับการเห็นความจริง ซึ่งการเห็นความจริงนี้เองทำให้ผู้นั้นหลุดพ้นจากห้วงทุกข์ทั้งปวง

กระนั้นก็ดี หลักปัจจุสมุปปาทนี้มีใช่เรื่องง่ายที่จะทำความเข้าใจ ทว่ากลับเป็นเรื่องที่ลึกซึ้งยิ่งสมกับเป็นหัวใจของพุทธปรัชญา มีอยู่ครั้งหนึ่ง พระอานนตกราบทูลพระพุทธองค์ว่าเรื่องปัจจุสมุปปาทดูเหมือนเรื่องง่ายดีเป็นสำหรับตัวท่านเอง

พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า

อย่ากล่าวอย่างนั้น อย่ากล่าวอย่างนั้น อานนท์ ปฏิจ-
สมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้งและปรากฏเป็นของลึกซึ้ง เพราะ
ไม่รู้ไม่เข้าใจ ไม่แทงตลอดหลักธรรมข้อนั้นแหละ หมู่สัตว์
จึงวนวายเป็นเหมือนเส้นด้ายที่ขดกันยุ่ง จึงขมวดเหมือนกลุ่ม
เส้นด้ายที่เป็นปม จึงเป็นเหมือนหญ้ามูกกระด้าง และหญ้า
ปล้อง”

ความหมายของปฏิจสมุปบาท

ปฏิจสมุปบาทมาจากคำบาลีว่า ปฏิจสมุปปา
อันประกอบด้วยคำว่า ปฏิจ และ สมุปปา

ปฏิจ คือ อาศัย

สมุปปา (แยกเป็น ส = ร่วม + อุปปา เกิดขึ้น)
คือ การเกิดขึ้นร่วมกัน

เมื่อนำทั้ง ๒ คำมารวมกันจึงแปลว่า การเกิดขึ้น
ร่วมกันโดยอาศัยกัน เป็นการเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัย
กันของ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ
ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามरणะ

ปัจจัยทั้ง ๑๒ ประการต่างเกิดขึ้นร่วมกันโดยอิง
อาศัยกันเกิด มิใช่ต่างปัจจัยต่างเกิดได้ด้วยตัวมันเอง
ที่ว่าต่างฝ่ายเป็นปัจจัยให้กันและกันเกิดขึ้นดังจะเห็น
ได้จากพุทธพจน์ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจสมุปบาท คืออะไร คือการที่
อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิด
วิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นามรูปเป็น
ปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ
ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิด
ตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็น
ปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัย
ให้เกิดชรามरणะ”

จากนั้นพระพุทธองค์ได้ตรัสถึงผลที่จะเกิดจาก
การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้นจนครบวงจรแห่ง
ความทุกข์ไว้ว่าคือ

โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เกิดร่วมด้วย
กองทุกข์ทั้งมวลนี้เกิดขึ้นอย่างพร้อมมูลด้วยอาการดังที่ว่า
มานี้”

ความหมายของปฏิจสมุปบาทอาจแบ่งได้เป็น ๒
ประเภท คือ

๑. ปฏิจสมุปบาท คือ กระบวนการวิวัฒนาการ
ของโลกและชีวิต

๒. ปฏิจสมุปบาท คือ กระบวนการเกิด-ดับ
ของความทุกข์และชีวิต โดยมีการตีความออกเป็น ๒
อย่างคือ

๒.๑ กระบวนการเกิดดับของทุกข์และชีวิต
แบบข้ามภพข้ามชาติ

๒.๒ กระบวนการเกิดดับของทุกข์และชีวิต
ภายในชาติเดียว

ในที่นี้ผู้เขียนมุ่งจะศึกษาปฏิจสมุปบาทในความ
หมายที่ ๒ เป็นหลัก อันเป็นกระบวนการเกิด-ดับของ
ทุกข์ เพราะถือว่าการพ้นทุกข์มีความสำคัญในฐานะเป็น
เป้าหมายสูงสุดของพุทธปรัชญา

หลักปฏิจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้มี
๒ หลักด้วยกัน คือ หลักสากลที่ให้ดับท และหลัก
ประยุกต์ที่แจกแจงหัวข้อธรรม แต่ละหลักยังแบ่งออกได้
เป็น ๒ ท่อน คือ ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกิด เรียกว่า
สมุทัยวารหรืออนุโลมปฏิจสมุปบาท ส่วนหลังแสดง
กระบวนการดับเรียกว่า นิโรธวาร หรือ ปฏิโลมปฏิจ-
สมุปบาท ดังมีรายละเอียด คือ

๑) หลักสากล - อธิบายกระบวนการเกิดดับ
ของความทุกข์ และสรรพสิ่งในโลกทั้งที่มีชีวิตและไม่มี
ชีวิต โดยไม่ระบุหัวข้อธรรมเป็นกฎความสัมพันธ์เชิง
สาเหตุและผล

๑.๑ อิมสมิ สติ อิหิ โหติ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสสุปปาธา อิหิ อุปปชฺชติ เพราะสิ่งนี้
เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

๑.๒ อิมสมิ อสติ อิหิ น โหติ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี
สิ่งนี้ก็ไม่มี

อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุทฺธมฺมิ เพราะสิ่งนี้
ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ

หลักทั่วไปข้างต้นเพียงแต่พูดกว้างๆ ว่า ถ้าสิ่งใด
สิ่งหนึ่งเกิดขึ้น ต้องมีเหตุปัจจัยสนับสนุนโดยไม่มีการ
ระบุงไปว่าสิ่งนั้นคืออะไร และเหตุนั้นๆ ประกอบด้วย
อะไรบ้าง ตัวบทที่เป็นความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัย
(Causality) นี้ อาจเขียนในลักษณะสัญลักษณ์ได้ดังนี้

๑.๑ เมื่อมี A, ก็มี B

เพราะ A เกิดขึ้น, B จึงเกิดขึ้น

๑.๒ เมื่อไม่มี A, ก็ไม่มี B

เพราะ A ดับ, B จึงดับ

๒) หลักประยุกต์ คือ การนำเอาหลักสากลมา
อธิบายการเกิดดับของความทุกข์และชีวิตมนุษย์ แต่
หลักประยุกต์นี้ไม่อาจอธิบายการเกิดขึ้นของสิ่งไม่มีชีวิต
เพราะสิ่งไม่มีชีวิตไม่มีวิญญาณ หัวข้อของหลักประยุกต์
มีดังต่อไปนี้

๒.๑ อวิชชาปัจจัย สงขาร เพราะอวิชชา
เป็นปัจจัย สงขารจึงมี

สงขารปัจจัย วิญญาณ เพราะสงขาร
เป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

วิญญาณปัจจัย นามรูป เพราะวิญญาณ
เป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

นามรูปปัจจัย สฬายตนะ เพราะนามรูป
เป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

สฬายตนะปัจจัย ผัสสะ เพราะสฬายตนะ
เป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

ผัสสะปัจจัย เวทนา เพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย เวทนาจึงมี

เวทนาปัจจัย ตณฺหา เพราะเวทนาเป็น
ปัจจัย ตณฺหาจึงมี

ตณฺหาปัจจัย อุปาทาน เพราะตณฺหา
เป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

อุปาทานปัจจัย ภโว เพราะอุปาทาน
เป็นปัจจัย ภพจึงมี

ภวปัจจัยชาติ เพราะภพเป็นปัจจัย
ชาติจึงมี

ชาติปัจจัย ชรามรณะ เพราะชาติเป็น
ปัจจัย ชรามรณะจึงมี

โลกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสาสมภวนฺติ
ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส
และความคับแค้นใจจึงมีพร้อม

เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส
สมุทโย โหติ

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมี
ได้ ด้วยประการฉะนี้

๒.๒ อวิชชาเยว อเสสวिरาคานิโรธา เพราะ
อวิชชาสารอกดับไม่เหลือ

สงขารนิโรโธ สังขารจึงดับ

สงขารนิโรธา วิญญาณนิโรธา เพราะ
สงขารดับ วิญญาณจึงดับ

วิญญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ เพราะ
วิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

นามรูปนิโรธา สฬายตนะนิโรโธ เพราะ
นามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

สฬายตนะนิโรธา ผัสสนิโรโธ เพราะ
สฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

ผัสสนิโรธา เวทนานิโรโธ เพราะผัสสะดับ
เวทนาจึงดับ

เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ เพราะ
เวทนาดับ ตณฺหาจึงดับ

ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ เพราะ
ตณฺหาดับ อุปาทานจึงดับ

อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ เพราะ
อุปาทานดับ ภพจึงดับ

ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ เพราะภพดับ ชาติ
จึงดับ

ชาตินิโรธา ชรามรณํ เพราะชาติดับ
ชรามรณะ (จึงดับ) .

โลกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา นิรุชฌ-
นุติ

ความโคก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส
ความคับแค้นใจ ก็ดับ

เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขสฺส นิโรธ
โหติ

ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการฉะนี้

ข้อความข้างต้นนี้อธิบายว่า สิ่งทั้งหลายมีความ
สัมพันธ์กันตลอด การที่สิ่งต่าง ๆ จะเกิดขึ้นดำรงอยู่ และ
ดับไปนั้นต้องมีปัจจัยต่าง ๆ สนับสนุนเสมอ ไม่มีสิ่งใด
เกิดขึ้นอย่างอิสระโดยไม่อาศัยสิ่งอื่นแม้เพียงชั่วขณะเดียว

สำหรับความหมายของอาการ ๑๒ อย่างที่ได้
กล่าวมาแล้ว สามารถอธิบายได้ดังนี้ตามลำดับ

๑. อวิชชา คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ คือ ไม่รู้
ทุกข์ ไม่รู้สมุทัย ไม่รู้นิโรธ ไม่รู้มรรค และความไม่รู้อดีต
อนาคต ทั้งอดีตและอนาคต และความไม่รู้ในปัจจุบัน-
สมุปบาท

๒. สังขาร คือ สภาพที่ปรุงแต่ง ได้แก่ กายสังขาร
วจีสังขาร จิตตสังขาร และปุณฺณยาก็สังขาร อปุณฺณยา-
ภิสังขาร อาเนญยาก็สังขาร

๓. วิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ ทาง ตา หู
จมูก ลิ้น กายและใจ คือจักขุวิญญาณ โสทวิญญาน
ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโน-
วิญญาน ตามลำดับ

๔. นามรูป คือ สภาพะทางจิตและทางวัตถุ นาม
ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ+รูป หรือ
อีกแบบ นามได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์
+รูป คือมหาภูต ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔

๕. สฬายตนะ คือ อายตนะทั้ง ๖ ได้แก่ จักขุ-ตา
โสต-หู ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-ใจ

๖. ผัสสะ คือ การกระทบทางทวารทั้ง ๖ ได้แก่
จักขุสัมผัส โสทสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กาย
สัมผัส มโนสัมผัส

๗. เวทนา คือ ความรู้สึก ได้แก่ เวทนาเกิดจาก
การสัมผัสทางตา เวทนาเกิดจากการสัมผัสทางหู เวทนา
เกิดจากการสัมผัสทางจมูก เวทนาเกิดจากการสัมผัสทาง
ลิ้น เวทนาเกิดจากการสัมผัสทางกาย เวทนาเกิดจาก
การสัมผัสทางใจอันมี สุขเวทนา (ความรู้สึกสุข) ทุกข
เวทนา (ความรู้สึกเป็นทุกข์) และอทุกขมสุขเวทนา
(ความรู้สึกเฉย ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์)

๘. ตัณหา คือ ความทะยานอยากใน ๖ ทวาร
ได้แก่ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โผฏฐัพพตัณหา รัสมตัณหา ถ้าแบ่งโดยอาการมี ๓ คือ
ความพึงพอใจ (กามตัณหา) ความอยากมีอยากเป็น
(ภวตัณหา) ความอยากที่จะไม่มีไม่เป็น (วิภวตัณหา)

๙. อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่น ได้แก่

๙.๑ กามุปาทาน - ความยึดมั่นในกาม คือ รูป
รส กลิ่น เสียง สัมผัสต่าง ๆ

๙.๒ ทิฏฐุปาทาน - ความยึดมั่นในทิฏฐิคือ
ความเห็น ลัทธิ ทฤษฎีต่าง ๆ

๙.๓ สีลัพพตูปาทาน - ความยึดมั่นในศีล
และพรตว่าจะทำให้คนบริสุทธิ์ได้

๙.๔ อัตตวาตูปาทาน - ความยึดมั่นในตัวตน
สร้างอัตตาขึ้นยึดไว้ด้วยความหลงผิด

๑๐. ภพ คือ ภาวะชีวิต ได้แก่ กามภพ รูปภพ
อรุพภพ อีกนัยหนึ่งหมายถึง กรรมภพ (ปุณฺณยาก็สังขาร
อปุณฺณยาก็สังขาร อาเนญยาก็สังขาร) และ อุปัตติภพ
(กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ
เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ
ปัญจโวการภพ)

๑๑. ชาติ คือ ความเกิด ได้แก่ ความปรากฏแห่ง
ขันธทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะต่าง ๆ หรือความเกิด
ความปรากฏขึ้นของธรรมต่าง ๆ เหล่านั้น

๑๒. ชรามรณะ คือ ความแก่และความตาย ได้แก่
ชรา (ความเสื่อมอายุ ความห่อหุ้มแห่งอินทรีย์ กับมรณะ
(ความสลายแห่งขันธ ความขาดชีวิตินทรีย์) หรือความ
เสื่อม และความสลายแห่งธรรมต่าง ๆ เหล่านั้น

ตามที่เราได้ทราบในตอนต้นแล้วว่า หลักปฏิจ-
สมุปปาทแบบประยุกต์ที่อธิบายการเกิดดับของชีวิตและ
ความทุกข์นั้น พระอรธธาดาชารยได้อธิบายไว้ ๒ รูปแบบ
คือ กระบวนการเกิดดับของชีวิตและความทุกข์แบบ
ข้ามภพข้ามชาติ ซึ่งมีตัวแทนที่โดดเด่น คือ พระพุทธ
โฆษาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคอันเป็นแม่บทใน
การอธิบายพุทธธรรมของคณะสงฆ์ไทยและกระบวนการ
เกิดดับของทุกข์ในชีวิตประจำวันชาติเดียว ตัวแทนที่
อธิบายแบบนี้ได้แก่ ท่านพุทธทาสภิกขุ แห่งสวน
โมกขพลาราม โดยท่านได้แสดงกระบวนการแห่งปฏิจ-
สมุปปาทที่เกิดครบถ้วนขณะจิตเดียว อย่างไรก็ตาม
ผู้เขียนจะอธิบายขยายความปฏิจสมุปปาทในทัศนะ
ของท่านพุทธทาสดังมีรายละเอียดในหัวข้อต่อไป

ปฏิจสมุปปาทในทัศนะของท่านพุทธทาส

ปฏิจสมุปปาทของท่านพุทธทาส คือ การแสดง
ให้เห็นว่าทุกข์เกิดขึ้นมาได้อย่างไรและดับลงอย่างไร
และการที่ทุกข์เกิดขึ้นและดับไปนั้น มีลักษณะเป็น
ธรรมชาติที่อาศัยและกันของอาการ ๑๑ อย่าง อันได้แก่

๑. อวิชชา คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ใน
เหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่รู้ในการดับแห่งทุกข์ ความไม่รู้
ในทางให้ถึงความดับแห่งทุกข์ อวิชชาในสิ่งเหล่านี้เอง
เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร

๒. สังขาร คือ กายสังขารคือสิ่งที่จะปรุงแต่งให้
เกิดหน้าที่ทางกาย วชิสังขาร คือสิ่งที่จะปรุงแต่งให้เกิด
หน้าที่ทางวาจา และจิตตสังขารได้แก่สิ่งที่จะปรุงแต่งให้
เกิดหน้าที่ทางจิต สังขารก่อให้เกิดวิญญาณ

๓. วิญญาณ คือ การรับรู้ต่ออารมณ์ต่าง ๆ ได้
แก่วิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ (ได้เห็น) โสตวิญญาณ
(ได้ยิน) ชานวิญญาณ (ได้กลิ่น) ชิวหาวิญญาณ (รู้รส)
กายวิญญาณ (รู้สัมผัส) มโนวิญญาณ (รู้ต่ออารมณ์ที่มี
ในใจ) วิญญาณทำให้เกิดนามรูป

๔. นามรูป คือ ความมีอยู่ของรูปธรรมในการ
รับรู้ของบุคคลกล่าวคือเป็นภาวะที่ร่างกายและจิตใจ
ทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อ
ตอบสนองในแนวทางของวิญญาณที่เกิดขึ้นนามได้แก่
เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ (โลภะ) ส่วนรูป
ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ คือ รูปที่เป็นเนื้อหนังมังสา อัน
ประกอบไปด้วย ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และ
อุปาทายรูปอันเป็นภาวะที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นั้น เช่น
ภาวะสวย ภาวะไม่สวย ภาวะหญิง ภาวะชาย เป็นต้น
นามรูปก่อให้เกิดสฬายตนะ

๕. สฬายตนะ คือ ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้อง
ปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้น ๆ อันได้แก่
อายตนะ ๖ คือ จักขุอายตนะ (ตา) โสตายตนะ (หู)
ชานายตนะ (จมูก) ชิวหายตนะ (ลิ้น) กายายตนะ
(กาย) มนายตนะ (ใจ) และสฬายตนะนี้เองก่อให้เกิด
ผัสสะ

๖. ผัสสะคือ การเชื่อมต่อความรู้สึกกับโลกภายนอก
มี ๖ อย่าง คือ กายสัมผัส (การกระทบกันทางกาย)
จักขุสัมผัส (การกระทบกันทางตา) โสตสัมผัส (การ
กระทบกันทางหู) ชานสัมผัส (การกระทบกันทางลิ้น)
มโนสัมผัส (การกระทบกันทางใจ) ผัสสะเป็นปัจจัยให้
เกิดเวทนา

๗. เวทนา คือ ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ มี ๖
อย่างคือ เวทนาทางจักขุสัมผัส เวทนาเกิดจากโสตสัมผัส
เวทนาเกิดจากชานสัมผัส เวทนาเกิดจากชิวหาสัมผัส
เวทนาเกิดจากกายสัมผัส เวทนาเกิดจากมโนสัมผัส โดย
เอาตา หู จมูก ลิ้น กายเป็นหลัก เวทนานี้ทำให้เกิด
ตัณหา

ตลอดชีวิตก็มีหลายหมื่นหลายแสนภพชาติ นี่คือภพชาติที่มีอยู่ในชีวิตประจำวันเมื่อเรามีการกระทบทางอายตนะจะเกิดเวทนา ไม่ว่าจะเป็นสุขเวทนาทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนามก็ตาม ก็เกิดตณหา เมื่อเกิดตณหาจะมีความยึดถือ คือ อุปาทาน เมื่อมีอุปาทานก็มีภพ เมื่อมีภพก็มีชาติ เพราะมีชาติก็มีขรามณะเกิดขึ้นพร้อมที่จะเป็นทุกข์ เมื่อสาวจากเวทนามลงไป เวทนามก็มาจากผัสสะ ผัสสะก็มาจากอายตนะที่ปรุงขึ้นเฉพาะ อายตนะก็มาจากนามรูปที่ปรุงขึ้นเฉพาะ นามรูปก็มาจากวิญญาณที่ปรุงขึ้นเฉพาะ วิญญาณก็มาจากสังขารที่ปรุงขึ้นเฉพาะ แล้วสังขารก็มาจากอวิชชาอันเป็นต้นตอ หากไม่มีอวิชชาสิ่งเหล่านี้จะไม่เกิดขึ้น นามรูปที่จะเป็นทุกข์จะไม่เกิดขึ้น อายตนะอย่างที่จะเป็นทุกข์จะไม่เกิด ผัสสะอย่างนี้จะไม่เกิด แต่จะเกิดอย่างที่ไม่เป็นทุกข์

ทั้งนี้เราอาจเห็นการเกิดขึ้นแห่งปัจจุสมุปบาทในชีวิตประจำวันที่เกิดขึ้นภายในจิตใจดังตัวอย่างต่อไปนี้

มีเด็กคนหนึ่งร้องไห้ขึ้นมาเพราะตุ๊กตาดกแตก เมื่อเขาเห็นตุ๊กตาแตก ตากับรูปกระทบกันเกิดจักขุวิญญาณขึ้นมาว่าตุ๊กตาแตกตามธรรมดา เด็กคนนี้ประกอบด้วยอวิชชาเพราะไม่มีสติ อวิชชาจึงปรุงแต่งให้เกิดสังขารคือ อำนาจชนิดหนึ่งที่จะทำให้ความนึกคิดอันหนึ่งที่เป็นวิญญาณ วิญญาณนี้จะช่วยให้ร่างกายกับจิตเปลี่ยนแปลงสภาพลุกขึ้นมาทำหน้าที่พร้อมจะเป็นทุกข์และในนามรูปชนิดนี้ขณะนี้มีสฬายตนะอันพร้อมที่จะเป็นทุกข์คือ ไม่หลับอยู่ตามปกติ แล้วเมื่อตากับรูป คือตุ๊กตาประจวบกันเรียกว่า ผัสสะ เมื่อมีผัสสะจึงมีเวทนา คือความรู้สึกเป็นทุกข์แล้วเวทนาที่เป็นความทุกข์นี้ก็ทำให้เกิดตณหา คืออยากไปตามอำนาจของความทุกข์นั้น มีอุปาทานยึดมั่นว่าเป็นความทุกข์ของกู การเกิดกูขึ้นมาเรียกว่าภพ เมื่อภพเบิกบานเต็มที่เรียกว่าชาติ แล้วก็มีทุกข์ในเรื่องตุ๊กตาแตกนี้ คือ ร้องไห้นั่นคือสิ่งที่เรียกว่าอุปายาสคือความเหี่ยวแห้งใจอย่างยิ่งในที่นี้การร้องไห้ก็คืออาการของความทุกข์ขึ้นสูงสุดเต็มถึงที่สุดของวงจรปัจจุสมุปบาท

อย่างไรก็ตามหากต่อมาเด็กคนนี้เอาเรื่องตุ๊กตาแตกมาคิดแล้วทำให้อีกจะกลายเป็นเรื่องปัจจุสมุปบาททางมโนวิญญาณ มีไช้ทางจักขุวิญญาณ คือการคิดถึงเรื่องตุ๊กตาแตกเป็นธรรมารมณ์ เมื่อธรรมารมณ์กับจิตใจสัมผัสกันทำให้เกิดมโนวิญญาณ รู้สึกถึงเรื่องตุ๊กตาแตก นี้ได้สร้างนามรูปคือกายกับใจขณะนั้นให้เปลี่ยนไปเป็นนามรูปที่จะเป็นที่ตั้งของอายตนะที่จะเป็นทุกข์ในฉับพลัน อายตนะนั้นก็สร้างให้เกิดผัสสะชนิดที่เป็นที่ตั้งของความทุกข์ เกิดเวทนา ตณหา อุปาทาน จนกลายเป็นทุกข์นอนรำร้ออีกครั้งหนึ่งทั้งที่ตุ๊กตาแตกมานานแล้ว

จะเห็นได้ว่าปัจจุสมุปบาทนี้เป็นเรื่องวงจรของความทุกข์คือ การบรรยายให้เห็นถึงความทุกข์ที่เกิดขึ้นมาเต็มรูปเนื่องจากอำนาจอุปาทานความยึดถือเป็นสำคัญ โดยปัจจุสมุปบาทเกิดได้ทั้งทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ดังจะเห็นจากอีกตัวอย่างคือ

หญิงคนหนึ่งเห็นแฟนของตนเดินคองกับผู้หญิงคนอื่น จึงเกิดใจร้อนร้อนทูลนทูลรายภายในจิตใจเดียวจากการที่เห็นแฟนไปเดินอยู่กับหญิงอื่น หมายความว่าตาของหล่อนกระทบรูปของแฟนที่คองคู่กับหญิงคนอื่น จึงสร้างวิญญาณคือ จักขุวิญญาณขึ้นมาในบันดลก่อนหน้านี้มีมิวิญญาณชนิดนี้ มีแต่วิญญาณที่ไม่มีหน้าที่อะไร วิญญาณชนิดนี้กับรูปกับตารวมกันเป็นผัสสะ คือการกระทบกันระหว่างตากับรูป แล้วก็ทำให้เกิดเวทนา ตณหา ที่พร้อมจะเป็นทุกข์ แล้วเกิดอุปาทานว่าตัวตนกำลังแย่งกลายเป็นชาติแล้วก็มีความโทมนัส มีอุปายาส นี่เป็นปัจจุสมุปบาทเต็มรอบที่เกิดขึ้นทางตา สมมติว่า สาวนางนี้ถูกเพื่อนลวงหลอกว่าแฟนตนไปเดินกับหญิงคนอื่นทั้งๆ ที่จริงเขาไม่ได้ไปคองคู่กับใครที่ไหน ทว่าหญิงคนนั้นเชื่อถ้อยคำพูดของเพื่อน นี่เสี่ยงเข้ามาทางหู คือเสี่ยงกระทบหูเกิดโสตวิญญาณที่ประกอบด้วยอวิชชาเพราะไร้สติ วิญญาณนี้ก็สร้างนามรูปคือกายกับใจของหล่อนอันใหม่ทันทีที่จะมีอายตนะที่จะทำหน้าที่ให้เป็นทุกข์ ต่อมามีผัสสะ มี

เวทนาเกิดขึ้นมาตรงตามเรื่องนั้น คือ ทุกขเวทนามี
ต้นหาดินรน มีอุปาทานยึดมั่น มีภพเป็นตัวเราของเรา
เต็มที่เป็นชาติของตัวเราที่มีความทุกข์ โทมนัส อุปายาส
จึงเรียกได้ว่าหล่อนเป็นทุกข์ตามกฎเกณฑ์ของปัจจุ-
สมุปบาทครบถ้วน ทว่าเป็นทางหู ที่นี้สมมติว่า หลายวัน
ต่อมา หญิงคนนี้เกิดนึกกระแวงโดยไม่มีใครบอกหรือ
เห็นด้วยตาว่าแฟนของเจ้าหล่อนคงคงอยู่กับสาวอื่น
เป็นแน่ จึงเกิดปัจจุสมุปบาททางมโนทวาร คือ ธรรมา-
รณภพกระทบมโนเกิดมโนวิญญาณจากนั้นจึงสร้างนาม
รูปขึ้นมาใหม่ คือเปลี่ยนร่างกายจิตใจที่ไม่ทำหน้าที่จะไร
ไปเป็นร่างกายและจิตใจที่มันเป็นทุกข์ขึ้น จากนามรูปนี้
ก็สร้างอายตนะที่ทำให้เป็นทุกข์ สร้างผัสสะ เวทนาที่จะ
ทำให้เป็นทุกข์ แล้วก็มีต้นหาดินรนตามเวทนานั้น มี
อุปาทานยึดมั่น ในที่สุดก็เกิดทุกข์ขึ้นอีก

ท่านพุทธทาสวิเคราะห์ว่าปัจจุสมุปบาทมี ๔ แบบ
ด้วยกัน คือ

๑. ปัจจุสมุปบาทสายรวดเร็ว (แบบจากต้นไป
หาปลาย)

ปัจจุสมุปบาทแบบนี้เป็นแบบที่เราได้ยินมาก
ที่สุด เป็นแบบธรรมดาเริ่มตั้งแต่ต้นจนไปถึงปลายมี ๑๑
อาการ คือ อวิชชาก่อให้เกิดสังขารสังขารก่อให้เกิด
วิญญาณ วิญญาณให้เกิดนามรูป นามรูปให้เกิดอายตนะ
อายตนะให้เกิดผัสสะ ผัสสะให้เกิดเวทนา เวทนาให้เกิด
ตัณหา ตัณหาให้เกิดอุปาทาน อุปาทานให้เกิดภพ ภพ
ให้เกิดชาติชาติให้เกิดชราภพนี้เรียกว่า อนุโลม

๒. ปัจจุสมุปบาทตลอดสายแบบปลายเข้าหาต้น
บางครั้งบางครั้ง พระพุทธองค์ตรัสจากปลายเข้าหา
ต้น คือ แทนที่จะตั้งต้นจากอวิชชา สังขาร วิญญาณไป
หาทุกข์ กลับตรัสตั้งต้นทุกข์ว่าทุกข์เกิดเพราะชาติ ชาติ
เกิดเพราะภพ ภพเกิดเพราะอุปาทาน อุปาทานเกิด
เพราะตัณหา ตัณหาเกิดเพราะเวทนา เวทนาเกิดเพราะ
ผัสสะ ผัสสะเกิดเพราะอายตนะ อายตนะเกิดเพราะนาม
รูป นามรูปเกิดเพราะวิญญาณ วิญญาณเกิดเพราะสังขาร

สังขารเกิดเพราะอวิชชา นี้เรียกว่า ปฏิโลม

๓. ปัจจุสมุปบาทแบบตั้งต้นตรงกลางแล้วย้อน
มาหาต้น

พระพุทธองค์ไปตรัสตั้งแต่ตรงกลางคือไปตรัส
เริ่มด้วยอาหาร ๔ มี กวฬิงการาหารเป็นต้น แล้วตรัสว่า
อาหารนี้มาจากต้นหา แล้วต้นหามาจากเวทนา เวทนา
มาจากผัสสะ ผัสสะมาจาก สฬายตนะ สฬายตนะ
มาจากนามรูป นามรูปมาจากวิญญาณ วิญญาณมา
จากสังขาร สังขารมาจากอวิชชา

๔. ปัจจุสมุปบาทแบบตั้งต้นตรงกลางแล้วพุ่งไป
ทางปลายแบบนี้มักจับเอาตรงเวทนาเป็นหลัก คือ
เวทนาที่เป็น สุข ทุกข์ อทุกขมสุข เป็นต้นแล้วก็เกิด
ตัณหา เกิดอุปาทาน เกิดภพเกิดชาติ จนกระทั่งถึงปลาย
คือ เกิดทุกข์

สำหรับท่านพุทธทาสแล้ว ปัจจุสมุปบาทจัดเป็น
อริยสังคัมภรณ์แบบเพราะหากผู้ใดเข้าใจ ก็อาจจะ
ปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ของตนได้ และเป็นหน้าที่ของพุทธ-
บริษัทที่จะต้องทำความเข้าใจ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

‘ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทุกขสมุทัยอริยสังคัม เป็นอย่างไร
เล่า เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขารทั้งหลาย เพราะมี
สังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ... เพราะมีชาติเป็นปัจจัย
ชราภพโสกะปริเทวะทุกขโทมนัสอุปายาสทั้งหลายจึง
เกิดขึ้นครบครัน ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้
ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรากล่าว
ว่าทุกขสมุทัยอริยสังคัม’

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทุกขนิโรธอริยสังคัม เป็นอย่างไร
เล่า เพราะความจากคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชา
นั้นเทียวจึงมีความดับแห่งสังขาร เพราะมีความดับแห่ง
สังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ...เพราะมีความดับแห่ง
ชาติสิ้นแล้ว ชราภพโสกะปริเทวะทุกขโทมนัสอุปายาส
ทั้งหลาย จึงดับสิ้นความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อม
มีด้วยอาการอย่างนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลายนี้เรากล่าวว่า
ทุกขนิโรธอริยสังคัม’

จะเห็นได้ว่าปฏิจลสมุปบาทในฐานะหนึ่งดูเหมือนว่าคือหัวข้อธรรม ที่แสดงถึงระบบอภิปรัชญาของพุทธศาสนา โดยที่ทุกอย่างดำเนินไปต่างกฎแห่งเหตุปัจจัย กล่าวคือ ทุกสิ่งทุกอย่างจะเกิดขึ้นมาได้ต้องอาศัยปัจจัยต่าง ๆ มากมาย และปัจจัยต่างๆ เหล่านั้นต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน หมุนเวียนเป็นวัฏฏะ ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งใด ๆ ไม่มี หรือสิ่งที่ทรงอยู่ได้ด้วยตัวของมันเอง โดยไม่ต้องพึ่งสิ่งอื่นเป็นปัจจัย ก็ไม่มี

ส่วนในอีกฐานะหนึ่งปฏิจลสมุปบาทเปรียบเสมือนสิ่งที่ช่วยอธิบายถึงกระบวนการหรือสายไข่ของชีวิตที่สัมพันธ์กันตามปัจจัยทั้ง ๔ ปัจจัย ของวงจรทั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับ ซึ่งท่านพุทธทาสได้พยายามตีความว่า วงจรของชีวิตดังกล่าว ล้วนเกิดอยู่ภายในจิตของมนุษย์ ครอบในขณะจิตเดียว อันจะได้มีผู้วิจารณ์โต้แย้งตามมา เป็นต้นว่า

ประการแรก การตีความปฏิจลสมุปบาทของท่านพุทธทาส ทำให้ท่านตกอยู่ภายใต้อุจเฉททิฏฐิ หรือไม่

ประการที่สอง เราสามารถตีความปฏิจลสมุปบาทเป็นการข้ามภพข้ามชาติก็ได้มิใช่หรือ

ข้อโต้แย้งต่างๆ นั้น จะได้ทำการศึกษาในตอนต่อไป

ท่านพุทธทาสวิจารณ์พระพุทโธมหาราช

จากการตีความปฏิจลสมุปบาทต่างกัดังกล่าวแล้วได้ ก่อให้เกิดข้อโต้แย้งตามมาโดยท่านพุทธทาส ได้ทำการวิจารณ์ปฏิจลสมุปบาทแบบของพระพุทโธมหาราชไว้หลายประเด็นด้วยกัน ในขั้นต้นท่านได้ทำการวิจารณ์ประวัติส่วนตัวของพระพุทโธมหาราช เพื่อสนับสนุนข้ออ้างของท่านว่าพระพุทโธมหาราชรับแนวคิดแบบฮินดูมาอธิบายพุทธศาสนา ความว่า

ที่นี้จะวิจารณ์เรื่องส่วนตัวของพระพุทโธมหาราชกันบ้าง มิใช่จบจ้ง มิใช่ินทา มิใช่ใส่ร้าย แต่เอามาเป็นเหตุผลสำหรับประกอบการอธิบายปฏิจลสมุปบาทของท่าน

ซึ่งมันมีให้เราตั้งข้อสังเกต เพียงแต่ตั้งข้อสังเกตว่า พระพุทโธมหาราชท่านนั้นท่านเป็นพรหมณ์โดยกำเนิด ท่านเป็นเลือดเนื้อเชื้อไขของพรหมณ์ ท่านจบไตรเพทอย่างพรหมณ์คนหนึ่ง มีวิญญาณอย่างพรหมณ์ แล้วจึงมาบวชในพุทธศาสนา...นักโบราณคดีถือว่า ท่านเกิดทางอินเดียได้...แล้วถ้าเกิดไปอธิบายปฏิจลสมุปบาทของพุทธให้กลายเป็นพรหมณ์อย่างนี้ มันยังสมเหตุสมผลคือท่านผลอไปก็ได้...ข้อนี้จะว่าอย่างไรก็ต้องพูดอย่างที่เรียกว่า ขอฝากไว้ให้ท่านผู้มีปัญญาพิจารณาเถิด

เนื่องจากการอธิบายปฏิจลสมุปบาทของพระพุทโธมหาราชได้แบ่งวงจรทั้ง ๑๒ ออกเป็น ๓ ช่วงเวลา หรือ ๓ กาล คือ

๑. อดีตกาล ๒ ได้แก่ อวิชชา สังขาร

๒. ปัจจุบันกาล ๘ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ

๓. อนาคตกาล ๒ ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

การแบ่งโดยดัดเป็น ๓ ตอนได้ถูกท่านพุทธทาสแย้งว่าผิดต่อหลักพระบาลีใน ๒ แนวทาง คือ ทางพยัญชนะและทางอรรถะ

ทางพยัญชนะ ท่านพุทธทาสอ้างว่า พระพุทโธมหาราชทรงตรัสถึงปฏิจลสมุปบาทติดต่อกันมาอย่างไม่ขาดตอน โดยไม่มีอะไรมาแทรกแซง คือ อวิชชาก่อให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ฯลฯ การอธิบายแบบพระพุทโธมหาราชเป็นการไขว้เขว ในเรื่องนี้ท่านกล่าวว่า

ปฏิจลสมุปบาททั้งสายนั้นไม่มีทางจะแยกเป็น ๓ ภพ ๓ ชาติหรือคร่อมภพ คร่อมชาติ...ไม่มีเหตุผลแม้ในทางพยัญชนะคือตัวหนังสือ คือคำว่า 'ปฏิจล' นั้นเอง

คำว่า ปฏิจลนี้มันแปลว่าอาศัย แต่เป็นการอาศัยชนิดที่ติดเนื่องกันไปทีเดียวไม่มีขาดตอน ตรงนี้สอนบาลีกันอีก

ชนิดหนึ่งว่า 'ปฏิจจ' แปลว่าอาศัย คือสืบเนื่องกันไปไม่ขาดตอน อุปมาเหมือนอย่างว่ามีดวงอาทิตย์ เพราะมีดวงอาทิตย์จึงมีโลก เพราะมีโลกจึงมีน้ำในโลก เพราะมีน้ำในโลกจึงมีการระเหยขึ้นไปเป็นไอน้ำ เพราะมีการระเหยเป็นไอน้ำจึงมีเมฆฝน เพราะมีเมฆฝนจึงมีฝน เพราะมีฝนจึงมีการตกลงมา เพราะมีการตกลงมาจนน้ำจึงเปียก เพราะถนนเปียกมันจึงลื่น เพราะมันลื่น นาย ก จึงหกล้ม เพราะนาย ก หกล้ม ศีรษะของนาย ก แตก เพราะศีรษะแตก นาย ก จึงไปหาหมอ เพราะนาย ก ไปหาหมอต้องทำการรักษา เพราะมีการรักษามันจึงหาย อย่างนี้คุณไปตัดตอนมันได้หรือนี้หมายความว่ามันต่อเนื่องกันไปอย่างนี้ไม่มีอะไรแทรกแซงให้ขาดตอนได้นั้นแหละ คือความหมายของคำว่า 'ปฏิจจ' ดังนั้น ปฏิจจสมุปบาทก็แปลว่ามันอาศัยเนื่องกันอย่างนี้เกิดขึ้น ฉะนั้น มันแบ่งเป็น ๓ ภพ ๓ ชาติไว้ด้วยกันไม่ได้มันไม่มีเหตุผลแม้ในทางตัวหนังสือ จะไปแยกมันเป็น ๓ ภพ ๓ ชาติ ^{๑๐}

ส่วนที่สองท่านพุทธทาสอ้างว่าการตีความปฏิจจสมุปบาทของพระพุทธโฆษาจารย์ผิดกับหลักการทางอรรถหรือทางความหมายก็เนื่องจาก การตรัสรู้เรื่องปฏิจจสมุปบาทของพระพุทธเจ้านี้มีวัตถุประสงค์ให้คนรู้เรื่องมิชฌาภิภูติ (เชื่อว่าคนคนเดียวกันเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ) ทั้งที่จริง ๆ แล้ว พุทธศาสนาได้ระบุสัมมาทิฐิไว้ว่าเป็นความเห็นที่ไม่เียงไปในทางลัทธิสัท-ทิฐิหรืออุจเจตทิฐิ (เชื่อว่าตายแล้วขาดสูญ) และปฏิจจสมุปบาทก็เป็นมัชฌิมาปฏิปทาระหว่างความมีตัวตนและความขาดสูญจากตัวตนเนื่องด้วยมีหลักของตัวเองว่า 'เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ' แล้วให้ทำลายความยึดมั่นในอัตตาตัวตน เป็นสัตว์เป็นบุคคลลงเสีย พระพุทธองค์จึงได้ตรัสให้มันติดต่อกันเรื่อยไปทั้ง ๑๒ อากาโร เพื่อให้มองเห็นว่าไม่มีตรงไหนจะเป็นอัตตาตัวตนได้ อย่างไรก็ตามพระพุทธโฆษาจารย์ กลับอธิบายใหม่โดยให้ปฏิจจสมุปบาทสายเดียวพร้อม ๓ ชาติ แล้วใน ๓ ชาติ ภาพนั้นให้เนื่องเป็นคนคนเดียวกัน เมื่อสอนปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้ จึงกลายเป็นสอนว่ามีอัตตาตัวตนเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏเหมือนศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู เมื่อสอน

เช่นนี้จึงไม่จัดเป็นคำสอนของพุทธศาสนา ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า

ในเมื่อพระพุทธเจ้าท่านสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้สอนเพื่อไม่ให้มีอัตตา ท่านได้ตรัสเป็นหลักชัด ๆ ไว้อย่างนี้แล้ว เรามากลับอธิบายเสียใหม่กลายเป็นมีอัตตาอีก ข้อนี้ถ้าเราเอาหลักเช่นมหาปเทศมาเป็นเครื่องวัด เป็นเครื่องทดสอบเราจะรู้ทันทีว่าสอนอย่างนี้ผิดอธิบายอย่างนี้ผิด เพราะมันย้อนกลับไปมีอัตตาไปเข้ากันได้กับฝ่ายที่ว่ามีอัตตาแล้วมันเข้ากันไม่ได้กับฝ่ายที่ว่าไม่มีอัตตา ... ฉะนั้น ถ้าท่านผู้ใดเข้าใจปฏิจจสมุปบาทไปในลักษณะที่จะไม่ให้มีอัตตาได้แล้วนั้น นั่นแหละคือถูก แต่ถ้าเข้าใจในท่านองที่มีอัตตาดำเนินมามันก็คือผิด ^{๑๑}

ข้อวิจารณ์ท่านพุทธทาสในเรื่องว่าท่านเป็นอุจเจตทิฐิ

สำหรับการตีความปฏิจจสมุปบาทของท่านพุทธทาสที่ให้อยู่เพียงแค่ขณะจิตเดียวเป็นหลัก ทำให้ฝ่ายที่เห็นว่าปฏิจจสมุปบาทควรอธิบายแบบคร่อมภพชาติ วิจารณ์ท่านพุทธทาสได้ว่าแนวคิดแบบท่านพุทธทาสเป็นทัศนะที่เียงไปในทางอุจเจตทิฐิ คือเชื่อว่าตายแล้วขาดสูญ มีผู้รู้ทางพุทธศาสนา ๒ คนได้โต้แย้งท่านพุทธทาสโดยท่านแรกได้แก่ บุญมี เมธางกูร แห่งสำนักอภิธรรมมูลนิธิ ซึ่งถือเป็นผู้เชี่ยวชาญทางอภิธรรม ส่วนอีกท่านได้แก่ พร รัตนสุวรรณ ผู้เชี่ยวชาญในทางพระสูตร

ทั้งนี้ บุญมี เมธางกูร ได้เขียนหนังสือขึ้นมาวิจารณ์ทฤษฎีปฏิจจสมุปบาทของพุทธทาสโดยตรงโดยใช้ชื่อว่า 'ได้ท่านพุทธทาสเรื่อง อวิชชาปัจจยาสังขาร' โดยใช้พระอภิธรรมเป็นหลักซึ่ง บุญมี ได้พูดถึงความสำคัญและเนื้อหาโดยสรุปของอภิธรรมปิฎกไว้ว่า

พระอภิธรรมเป็นปิฎกที่สำคัญที่สุด เป็นปิฎกที่กล่าวด้วยเรื่องชีวิตของสัตว์ทั้งหลายทั่วไป ทั้งที่มองเห็นได้และมองเห็นไม่ได้ ทั้งโลกนี้และจักรวาลอื่นๆ ตลอดจนภูมิคือ ที่เกิดของสัตว์รวมทั้งสิ้น ๓๑ ภูมิ มีข ๒ ภูมิ คือมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานดังที่ตาของเรามองเห็นอยู่ในโลกนี้เท่านั้นเมื่อกล่าวถึงสภาวะโดยย่อก็มีศึกษาเรื่องเกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน ผู้ศึกษาพระอภิธรรมแล้วจะเข้าใจ

เรื่องชีวิตของสัตว์ทั้งหลายโดยพิสดาร ผู้ศึกษาจะเข้าใจ เหตุผลต่างๆ ในความเร้นลับมหัศจรรย์ของชีวิตที่แอบแฝงซ่อนเร้นอยู่อย่างมิดชิดอันผู้ใดค้นคิดเข้าไปไม่ถึง จะก่อให้เกิดสติปัญญาสามารถเข้าถึงความจริงที่วิทยาการทางวิทยาศาสตร์เข้าไปไม่ได้ **

จากนั้น บุญมี เมธางกูร ได้โต้แย้งท่านพุทธทาสว่าท่านมีทัศนะเป็นอุจเจททิฏฐิเพราะไม่ยอมรับเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดอันเป็นปัญหาตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยบุญมีได้กล่าวว่า

ท่านพุทธทาสมิได้เชื่อสังสารวัฏฏะ คือ ท่านมิได้เชื่อการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลายในภพภูมิต่างๆ ดังนั้น ปฏิจ্ঞสมุปบาทของท่านจึงเป็นความเห็นของท่านที่เชื่อว่าเกิดชาติเดียวตายหนเดียว ซึ่งเป็นอุจเจททิฏฐิ คือเห็นว่าตายแล้วสูญไป **

จะเห็นได้ว่า คำว่า 'ภพ' ในความหมายที่ บุญมีกล่าวอ้างมิได้หมายถึงภาวะการเกิดขึ้นแต่ละครั้งของความรู้สึกว่ามีตัวตนในแต่ละขณะจิต แต่เป็นสถานที่เกิดใหม่ของมนุษย์ที่มีอยู่จริงตามกรรมของมนุษย์แต่ละคน โดยภพภูมิในอภิธรรมได้แบ่งออกเป็น ๓ หมวดหมู่ด้วยกัน คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ อันมีความหมายดังนี้

กามภพ หมายถึง ภพอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ผู้เสพรกาม ที่ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์ คือ ยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ ๕ มี รูป รส กลิ่น เสียง และโผฏฐัพพะ เป็นต้น กามภพประกอบไปด้วย นรก เปรต อสุรกาย เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา เช่น เทวดาชั้นนิมานรดีสามารถเนรมิตกามคุณทั้ง ๕ ได้ตามความพอใจของตน เป็นต้น

รูปภพ หมายถึง ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงรูปฌาน ได้แก่ ภพของรูปพรหมทั้ง ๑๖ หรือ รูปาวจรภูมิ ๑๖ ชั้น อันเป็นชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป แม้จะละกามได้แล้ว แต่ก็ยังปรารถนารูปเป็นอารมณ์ สัตว์ที่เกิดในชั้นเหล่านี้จึงได้ชื่อว่ารูปพรหม เช่น ในพรหมชั้นสุทธาวาสจะเป็นที่อยู่ของพระอนาคามี เป็นต้น

อรูปภพ หมายถึง ภพของสัตว์ที่เข้าถึงรูปฌาน ได้แก่ อรูปาวจรภูมิ ๔ เป็นชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป แม้จะละกาม ละรูป ได้แล้ว แต่ยังปรารถนาอรูปเป็นอารมณ์ สัตว์ที่เกิดในชั้นเหล่านี้จึงได้ชื่อว่าอรูปพรหม คือ เป็นพรหมที่ไม่มีรูป มีแต่นามขันธ์ ๔ เกิดขึ้นนับแต่ปฏิสนธิ

จะเห็นได้ว่าภูมิที่นักอภิธรรมใช้อธิบายแบ่งการเกิดของสัตว์แบ่งกว้างๆ ออกเป็น ๒ ภูมิ คือ ทุกคติภูมิ หรืออบายภูมิ ได้แก่ นรกถึงเดรัจฉาน และสุคติภูมิ ได้แก่ มนุษย์ถึงอรูปพรหม

อย่างไรก็ดีจากแนวคิดของท่านพุทธทาสท่านพุทธทาสอาจตอบกลับได้ว่าท่านไม่ยอมรับหลักฐานจากอภิธรรมเพราะถือว่า 'อภิธรรมไม่ใช่พุทธวจนะ' ทว่าถูกแต่งขึ้นโดยพระอรรถกถาจารย์รุ่นหลัง เป็นของที่เกิดสมัยหลังจากวินัยปิฎกและสุตตันตปิฎก เมื่อดูตามโครงสร้างในอภิธรรมที่มีอยู่จัดได้ว่าเป็นการจัดระบบคำสอนในสุตตันตปิฎกมาอธิบายใหม่ ประเด็นใหม่จึงอาจมีข้อผิดพลาดได้ นอกจากนั้นอภิธรรมยังเป็นสิ่งเกินความจำเป็นของมนุษย์ที่จะต้องรู้ เพราะมนุษย์เราจำเป็นต้องรู้เรื่องการปฏิบัติเพื่อดับทุกข์เท่านั้น ดังท่านกล่าว

ถ้าถือเอาตามโคตมสูตรเป็นหลักว่า 'ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อประกอบทุกข์แล้ว ไม่ใช่พุทธวจนะ' แล้วอภิธรรมก็ไม่ใช่พุทธวจนะ โดยเฉพาะอภิธรรมปิฎกทำให้ยากแก่การเรียน ทำให้ลำบาก ทำให้เวียนหัว ทำให้พลัดไปสู่มิชฌาทิฏฐิแล้วก็มี ทำให้เป็นบ้าไปก็มี มันทำเรื่องให้มากจนเกิดทุกข์ความจริงมันไม่ต้องลำบากมากถึงอย่างนั้นที่จะปฏิบัติเพื่อดับทุกข์.....ที่นี้ทำให้มันมากไปทำให้มันลำบาก ฉะนั้นจึงถือว่ามันทำให้เป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่ใช่ระบบอะไรระเบียบของพระพุทธเจ้า ฉะนั้นขอให้ตัดทอนเรื่องที่ทำให้เกิดความลำบากมากนั้นออกไปเสีย ให้เหลือแต่ลำบากน้อยและเท่าที่ว่าเป็นนี้จึงจะเป็นพุทธวจนะ **

ท่านพุทธทาสเห็นว่าอภิธรรมที่แท้จริง คือ ความว่าง มิได้เหมือนกับอภิธรรมที่คนทั่วไปเข้าใจที่สอนถึง นรก สวรรค์ ภพภูมิต่างๆ พุทธทาสวิจารณ์ว่า การสอนแบบดังกล่าวเป็นอภิธรรมของปลอม

สำหรับ อาจารย์ พร รัตนสุวรรณ ผู้เชี่ยวชาญด้านพระสูตรได้วิจารณ์การอธิบายปฏิจจสมุปบาทของท่านพุทธทาสว่า การที่ท่านพุทธทาสอธิบายคำว่า 'ชาติ' ในวงจรปฏิจจสมุปบาทว่าเป็นการเกิดกริยาอาการทางจิตใจมิใช่เกิดจากกรรมมารดา ดังที่ท่านพุทธทาสเคยแสดงเอาไว้ว่า

คำว่าชาติ...สรุปความสั้นๆ ว่าคิดอย่างไรในใจ คิดลงไปอย่างไร ก็เกิดเป็นคนอย่างนั้นทันทีในร่างกายนี้ ร่างกายที่เรียกว่าคนนี่ คิดอย่างหมาก็เกิดอย่างหมา คิดอย่างควายก็เกิดอย่างควาย คิดอย่างสัตว์นรกก็เกิดเป็นสัตว์นรก คิดอย่างเปรตก็เกิดเป็นเปรต คิดอย่างอสุรกายก็เกิดอย่างอสุรกาย คิดอย่างอัมพรพาลก็เป็นอัมพรพาลทันที คิดอย่างบัณฑิตก็เป็นบัณฑิตทันที การเกิดทางจิตใจนี้ เรียกว่า 'โอปาติกะ' ^{๑๕}

พร รัตนสุวรรณ แย้งว่า แนวคิดของท่านพุทธทาสเช่นข้างต้นนี้เป็นอุจเจตทวิญญู ดังท่านกล่าวไว้ว่า

การไม่เชื่อว่าโอปาติกะมี หรือเชื่อว่ามี แต่แปลความหมายของคำนี้เป็นอย่างอื่น ไม่ตรงกับความหมายที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ก็จะมีผลคล้ายๆ กันกับการไม่เชื่อเหมือนกัน คือ เป็นมิจจาทวิญญู และเป็นมิจจาที่ร้ายแรง คือเป็นอุจเจตทวิญญู ^{๑๖}

ทั้งนี้ พร รัตนสุวรรณ ได้ยกหลักฐานจากพระสูตรขึ้นมาสนับสนุนความเห็นโดยกล่าวว่า คำว่าโอปาติกะหมายถึง ชีวิตอีกประเภทหนึ่งไม่ใช่เป็นอย่างที่ท่านพุทธทาสได้แสดงไว้ ข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎกนั้น ได้แสดงถึงการเกิดของสิ่งมีชีวิต ๔ จำพวกที่มีต้นกำเนิดต่างกัน คือ

‘ดูกรสาริบุตร กำเนิดชีวิตมี ๔ อย่าง คือ :-

๑ อันทชโยนิ

๒ ชลาพุชโยนิ

๓ สังเสทชโยนิ

๔ โอปปาติกโยนิ

สาริบุตร อันทชโยนิเป็นไฉน? สัตว์เหล่าใดทำลายกระเปาะไข่ เกิดออกมา (เช่น นก, เป็ด, ไก่ เป็นต้น) กำเนิดอย่างนี้เรียกว่า อันทชโยนิ

ชลาพุชโยนิเป็นไฉน? สัตว์เหล่าใดเกิดมาด้วยการคลอเคลียออกมาจากมดลูก (เช่นคนเป็นต้น) กำเนิดอย่างนี้เรียกว่า ชลาพุชโยนิ

สังเสทชโยนิเป็นไฉน? สัตว์เหล่าใดเกิดในปลาเน่า หรือซากศพที่เน่า หรือในขนมที่บูดเน่า หรือในหลุมบ่อที่สกปรก กำเนิดอย่างนี้ เรียกว่า สังเสทชโยนิ

โอปปาติกะโยนิเป็นไฉน? ๑ พวกเทวดา ๒ พวกนรก ๓ พวกมนุษย์บางประเภท และ ๔ วิเนยวาตบางประเภท กำเนิดอย่างนี้เรียกว่าโอปปาติกโยนิ

สาริบุตร กำเนิดของชีวิตทั้งหลายทั้งหมดมีอยู่ ๔ ประเภท ดังนี้แล’ ^{๑๗}

- มหาสิหนาทสูตร ม. มุ. ๑๒/๑๔๗

ท่านพุทธทาสแก้คำวิจารณ์เรื่องอุจเจตทวิญญู

ในกรณีดังกล่าว ท่านพุทธทาสจะตอบข้อกล่าวหาว่า ท่านมิได้ปฏิเสธเรื่องการเกิดใหม่หลังตาย ซึ่งท่านกล่าวว่า

(มีบางคน) หว่าเราสอนว่าตายแล้วสูญ เราไม่เคยสอน อ่างหนังสือหลายร้อยหน้า.....หลายหมื่นหน้าที่พิมพ์ไปแล้ว.....เล่มไหนบ้าง บรรทัดไหนบ้างที่อาตมาสอนว่าตายแล้วสูญ ^{๑๘}

และท่านชี้แจงต่ออีกว่า

พระพุทธเจ้าท่านไม่ได้คัดค้านเรื่องชาติ หรือการเวียนว่ายตายเกิดในชาติตามแบบที่เขากล่าวอยู่ก่อน ท่านยอมรับเอามาเป็นคำสอนในพุทธศาสนานี้เพียงแต่ทำให้ทำไว้ให้จะได้ไปเกิดชาติใหม่ที่ดี ^{๑๙}

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าท่านพุทธทาสเห็นว่าบุคคลจะตายแล้วเกิดหรือตายแล้วสูญล้วนขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย ถ้าเหตุปัจจัยสำหรับการเกิดมีก็มีการเกิด หากหมดปัจจัยให้เกิดก็ไม่มีการเกิดดังนี้

สิ่งทั้งหลายนั้น ถ้าสิ่งใดเป็นพวกที่เกิดมาแต่เหตุ หรือมีเหตุปัจจัย สิ่งนั้นจะคงมีอยู่ตลอดเวลาที่ปัจจัยหรือเหตุนี้ยังมีอยู่ แต่ว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงไปตามความเปลี่ยนแปลงของปัจจัยนั้นๆ เสมอไป แม้ที่เรียกว่าตายนั่นแล้ว

ถ้าเหตุปัจจัยสำหรับให้ปรากฏหรือเกิดใหม่ยังมีอยู่ มันก็ต้องกลับปรากฏหรือเกิดอีก ถ้าหมดปัจจัย มันก็จะดับสนิทไป แต่เราไม่นิยมถือว่าตายหรือเกิด เพราะมันเป็นเพียงอาการที่เป็นไปตามเหตุตามปัจจัยเท่านั้น หาใช่เกิดหรือตายเอาตามพอใจของมันไม่^{๓๐}

จะเห็นได้ว่าท่านพุทธทาสไม่ได้ปฏิเสธชาติหน้า ขณะเดียวกันก็เห็นว่าการอธิบายปฏิจจสมุปบาทที่ถูกต้องควรอธิบายแบบที่เกิดในขณะจิตเดียว ทั้งนี้เป็นเพราะท่านพุทธทาสอธิบายว่าธรรมะสามารถตีความออกเป็น ๒ แบบ คือแบบภาษาคนอย่างหนึ่ง กับแบบภาษาธรรมอีกอย่างหนึ่ง และตัวท่านเองมุ่งเน้นการอธิบายพุทธธรรมด้วย 'ภาษาธรรม' เกี่ยวกับเรื่องนี้ท่านอธิบายไว้ว่า

ภาษาจึงมีอยู่ ๒ ภาษา คือ ภาษาคนอย่างหนึ่ง และ ภาษาธรรมอย่างหนึ่ง ภาษาคนนั้นเอาไปตามทางของวัตถุตามทางที่รู้สึกได้ตามคนธรรมดารู้สึก และอาศัยวัตถุเป็นพื้นฐาน ไม่ได้อาศัยธรรมะเป็นพื้นฐาน จึงพูดแต่เรื่องวัตถุพูดแต่เรื่องโลกพูดแต่เรื่องที่ได้ด้วยตาตามธรรมดาสามัญชน

ส่วนภาษาธรรมะนั้นเป็นไปในทางนามธรรมที่ไม่เห็นตัวไม่เห็นเรื่องด้วยวัตถุ ต้องมีปัญญาเห็นนามธรรมเหล่านั้นแล้วจึงจะพูดเป็นและให้ความหมายเป็น จึงพูดกันอยู่แต่ในหมู่ผู้เห็นธรรม นี่เป็นภาษาธรรมะ ภาษานามธรรมที่เหนือไปจากวัตถุ^{๓๑}

ตัวอย่างเช่น คำว่าพระสงฆ์ในภาษาธรรมจะหมายถึงคุณธรรมในจิตใจที่ทำให้เป็นพระ อันได้แก่ การเป็นพระอริยบุคคล ตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี จนถึงพระอรหันต์ ส่วนพระสงฆ์ในภาษาคนหมายถึง ตัวคนที่เขื่อนักบวชนุ่งห่มเหลือง

ในกรณีของปฏิจจสมุปบาท การอธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ จึงจัดเป็นการพูดแบบภาษาคนเพราะเป็นการอธิบายที่เนื่องด้วยสิ่งที่เป็นตัวเป็นตน เป็นรูปธรรมอย่างคำว่า ชาติซึ่งหมายถึงความเกิดในกรณีภาษาคน คือ การคลอดจากท้องมารดาเป็นต้น ส่วนการอธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบขณิกะ คือ การอธิบายโดยใช้ภาษาธรรม ชาติในกรณีนี้จึงมิได้

หมายถึงการเกิดจากท้องแม่ ทว่าเป็นการเกิดแห่งความรู้สึกว่ามีตัวฉันครั้งหนึ่งในจิตใจ การอธิบายอย่างแรกไม่โยงใยหรือบ่งถึงปรมัตถะจะอันได้แก่นิพพานเนื่องจากการอธิบายแบบดังกล่าวผูกติดกับการยึดกับตัวตนอันเป็นสมมติ และการจะบรรลุนิพพานจะต้องทำลายสมมติหยั่งเห็นอนัตตาในสรรพสิ่ง การรู้หลักอนัตตา คือ การรู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นอย่างจริงแท้ อันได้แก่ การรู้หลักความเป็นจริงของธรรมชาติถึงที่สุด ความรู้สึกนี้ทำให้สลัดความยึดมั่นลงเสียสิ้น ถึงความหลุดพ้น อันเป็นจุดหมายของพุทธศาสนาการอธิบายปฏิจจสมุปบาทของพุทธทาสสอดคล้องกับหลักการอนัตตา เพราะอธิบายองค์ธรรมทั้ง ๑๒ ประการ เกิดดับเนื่องกันไปเป็นสายจนจับตัวตนไม่ได้นั่นเอง การเข้าใจเช่นนี้เองที่ส่งเสริมการพ้นทุกข์เข้าถึงนิพพานโดยตรง ทั้งนี้ท่านพุทธทาสได้ให้ความหมายของนิพพานไว้ว่าเป็นสภาพที่ดับความผูกพันร้อยรัดความเร่าร้อนลงสนิทโดยสิ้นเชิงดังท่านกล่าวว่า

นิพพาน คือ สภาพชนิดหนึ่ง ซึ่งเป็นตัวความบริสุทธิ์ ความว่าง ความเบา ความสุขอันแท้จริง ความชุ่มชื้น เยือกเย็น ฯลฯ อย่างสุดยอด^{๓๒}

นอกจากนั้นท่านพุทธทาสยังอธิบายอีกด้วยว่าการเข้าใจปฏิจจสมุปบาทแบบ 'ชั่วคราวปริบตา' ซึ่งเอื้อต่อการบรรลุธรรมจัดเป็นความเห็นที่ถูกต้องสูงสุดหรือสัมมาทิฏฐิขั้นสูงสุด อันทำให้หลุดพ้นจากข้อกล่าวหาว่าเป็นอุจเฉททิฏฐิอันเป็นมัจฉาทิฏฐิประเภทหนึ่ง ทั้งนี้ท่านแบ่งสัมมาทิฏฐิออกเป็น ๓ ระดับคือ

๑. สัมมาทิฏฐิขั้นแรก ทำให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องในการแสวงหาประโยชน์ในโลกนี้ ทำให้มีความรู้ความชาญฉลาด ความขยันขันแข็งในการกระทำให้ได้มาซึ่งทรัพย์ ชื่อเสียง และกัลยาณมิตร อันเป็นความเจริญอย่างวิสัยโลก ตลอดจนความเข้าใจอันถูกต้องที่สูงขึ้นไปในประเด็นที่ว่ามนุษย์มิได้มีแต่เรื่องทางกายเพียงประการเดียว ทว่ามีเรื่องทางจิตที่ต้องสนใจอีกด้วย ซึ่งสำคัญกว่าความสุขทางกาย ผู้มีสัมมาทิฏฐิในขั้นนี้จะมีมีความสนใจในธรรมศาสนา วัฏวาราม จนกลายเป็น

ชาววัดในที่สุด กล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า ทำให้ชาวโลกเกิด ความสนใจในทางธรรมเป็นครั้งแรก

๒. สัมมาทิฐิขั้นกลาง ทำให้รู้เรื่องประโยชน์ที่ สูงขึ้นไปกว่าประโยชน์ในโลกนี้ คือ ประโยชน์ตาม ทางธรรมะ หรือประโยชน์เกี่ยวกับโลกอื่นที่สูงขึ้นไป ทำให้คนกล้า เสียสละประโยชน์ในโลกนี้ เพื่อเอาประโยชน์ ในโลกที่ดีกว่าในปรโลกหรือโลกหน้า หากเรารู้จักสละ ความสุขทางกายสัมผัสเพื่อสัมผัสความสุขทางใจ นั่นคือ บุคคลที่มีสัมมาทิฐิขั้นกลางจะมีความเข้าใจอันถูกต้อง ที่จะให้ได้รับผลที่สูงขึ้นไปจนมีความสุขทางใจเป็นเบื้องต้น เมื่อได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับธรรมะทำให้มีความรู้เรื่อง ทาน ศีล บุญกุศล สูงขึ้นตามลำดับจนรู้จักทำให้เกิด สิ่งที่น่ามาซึ่งความสุขใจที่ยิ่งไปกว่าทรัพย์ ชื่อเสียง และ มิตรภาพ

๓. สัมมาทิฐิขั้นสูงสุด ทำให้รู้เรื่องอยู่เหนือโลก หรือข้ามพ้นจากโลก หรือเหนือผลประโยชน์ทั้งหลาย เพราะไม่ต้องการประโยชน์อันใดจึงพ้นจากอำนาจบีบ บังคับของสิ่งทั้งปวง เป็นความสงบสูงสุดคือนิพพาน เรียกสัมมาทิฐินี้ว่าเป็นสัมมาทิฐิของพระอรหันต์ ปราศจากอาสวะเป็นองค์แห่งมรรค คือ ปัญญาที่ทำลาย อวิชชาให้สูญสิ้นไป หมดอุปาทานในตัวตน เห็นแล้วใน ไตรลักษณ์ พ้นทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง

ปัจจุสมุปบาทของท่านพุทธทาสจัดอยู่ในสัมมา ทิฐิขั้นสูงสุด เพราะคนที่เข้าใจว่าปัจจุสมุปบาทเป็น กระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดดับสืบต่อเนื่องในแต่ละ ขณะจะเห็นว่าไม่มีสิ่งใดคงที่เป็นตัวยืนโรงที่ไม่เปลี่ยนแปลง ที่เรียกว่าอดตาได้ ซึ่งจริง ๆ แล้วที่รู้สึกเหมือนมีอดตานั้ นั้นขึ้นอยู่กับการยึดมั่นหรือบัญญัติของมนุษย์ อดตานั้ ไม่ได้มีอยู่จริงโดยตัวมันเอง และเมื่อมนุษย์สร้างอดตา ขึ้นมาแล้ว ก็จะเป็นเหตุสำคัญที่ก่อความทุกข์แก่มนุษย์ เรื่อยไป หากมีความเข้าใจเกี่ยวกับอนัตตาอย่างถูกต้อง กระจำขัด จะทำให้ดับทุกข์ได้ เพราะทุกข์เกิดจากความ ยึดมั่นถือมั่นในอดตา หากขาดความเข้าใจเกี่ยวกับ อนัตตาที่ชัดเจน และเข้าใจผิดว่าสิ่งทั้งหลายเป็นตัวเรา

ของเรา ย่อมไม่อาจทำให้พ้นทุกข์ได้แท้จริง หากรู้แจ้งใน ปัจจุสมุปบาทที่เกิดดับอยู่ทุกขณะจิต สละคลาย อวิชชา ตัณหา อุปาทาน อันสอดคล้องกับหลักอนัตตาในทาง พุทธศาสนา ซึ่งก็จะทำให้บรรลุจุดหมายสูงสุด คือ นิพพานของพุทธศาสนาได้ในที่สุด

แนวคิดเรื่องกรรมของท่านพุทธทาส

เรื่องกรรมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปัจจุสมุปบาท อย่างแยกไม่ออก จะเห็นได้ว่าปัจจุสมุปบาทแบบข้ามภพ ข้ามชาติได้แบ่งวงล้อมแห่งชีวิตออกเป็น ๓ พวก คือ

๑. กิเลส อันได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน อันเป็นเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่งการกระทำต่าง ๆ

๒. กรรม อันได้แก่ สังขาร ภพ ซึ่งเป็นกระบวนการ การกระทำที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่าง ๆ

๓. วิบาก อันได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา อันเป็นสภาพชีวิตทั้งเป็นผลแห่งการ ปรุงแต่งของกรรม และเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสต่อไป ซึ่งแสดงออกมาในรูปปรากฏที่เรียกว่า อุปัตติภพ ชาติ ชรามรรณะ วัฏฏะทั้ง ๓ นี้หมุนเวียนต่อเนื่องกันเป็น ปัจจัยอุดหนุนซึ่งกันและกัน ทำให้กงล้อแห่งชีวิตดำเนิน ต่อเนื่องไปอย่างไม่ขาดสาย

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายเรื่องกฎแห่งกรรม ในลักษณะข้างต้นไปใน ลักษณะที่ให้กิเลสคนในชาติก่อนก่อให้เกิดวิบากในชาตินี้ และวิบากในชาตินี้ก่อให้เกิดกิเลสในชาติใหม่ แล้วทำให้เกิดวิบากในชาตินี้ต่อไปอีก

บุคคลบางคนในโลกนี้คิดไปด้วยอำนาจการได้ยิน สืบค้นมาบ้าง ตามแบบอย่างที่ได้เห็นบ้างว่า อันการ ทั้งหลายนั่น ก็สมบุรณ์แต่ในตระกูลมหาดาลมีการฟัง เรื่องอสังกรรมเป็นต้น กล่อมใจเข้า สำคัญไปว่ากรรม ทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยกายการกระทำ (อย่าง) นี้ (คือ อย่างที่ได้ยิน) เลยกะทำทุจริต มีกายทุจริต เป็นต้น ไป ตามอำนาจกามุปาทานเข้าก็ได้เพื่อ (ให้) ได้กามทั้งหลายนั้น เพราะทุจริตเต็มเข้า เขาก็ไปเกิดในอบาย...

ฝ่ายอีกบุคคลหนึ่ง เป็นผู้มีความรู้เพิ่มขึ้นด้วย สัมปยุต-
ธรรมทั้งหลายมีการได้ฟังสังฆธรรมเป็นต้นแล้ว สำคัญ
เอาว่า กามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ (อย่าง) นี้
ก็กระทำสุจริตมีกายสุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทาน
เพราะสุจริตเยี่ยมเข้า เขาก็ไปเกิดในหมู่เทพบ้าง ในหมู่
มนุษย์บ้าง ^{๒๓}

นอกจากนั้นท่านยังได้กล่าวอีกว่า บุคคลที่เกิดมา
ในโลกนี้มีความแตกต่างกัน บ้างก็เกิดมาสวยงาม บ้างก็
เกิดมาน่าเกลียด สิ่งเหล่านี้เป็นวิบากจากเป็นกรรมใน
ชาติก่อนทั้งนี้ท่านกล่าวว่า

อันความแปลกกันแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้นมิใช่ไม่มีเหตุ
เพราะไม่มีไปทุกเมื่อและทุกคน มิใช่มีเหตุอื่นไปจากกรรม
ภพ เพราะไม่มีเหตุอย่างอื่นในสันดานเฉพาะตัวของสัตว์
ทั้งหลายผู้เกิดมา เพราะกรรมภพนั้นเฉพาะ ฉะนั้นมันจึงมี
กรรมภพเป็นเหตุแท้ เพราะกรรมเป็นเหตุแห่งความแปลก
อันมีความเป็นผู้ทรมานและผู้ประณีต เป็นต้น ^{๒๔}

ท่านพุทธทาสได้ชี้ให้เห็นถึงผลเสียของการอธิบาย
กฎแห่งกรรมแบบดังกล่าวว่าจะเกิดปัญหาตามมา นั่นคือ
เมื่อกิเลสและกรรม เช่น อวิชชาและสังขาร ซึ่งเป็นกิเลส
และกรรมในปัจจุบันชาติจะมีผลต่อในอนาคตชาติก็
แสดงว่าเราจะไม่ได้รับผลแห่งวิบากกรรมในชาติที่เราได้
ทำกรรมลงไปเลย นั่นหมายความว่าเราไม่มีโอกาสได้
รับผลกรรมทันตาเห็น ต้องรอผลกรรมชาติหน้าเรื่อยไป
ท่านกล่าวไว้ว่า

ที่นี้ความเสียหายใหญ่หลวงก็คือ เรามหมดอิสรภาพที่จะ
ควบคุมกิเลสหรือกรรม เพราะมันอยู่เลยคนละชาติกับเรา
เรื่อย ๆ ไป ชาตินี้เป็นวิบาก ตัวเราเป็นวิบาก เรานั่งอยู่ที่
นี้เป็นวิบากแล้วต้นเหตุของวิบากนี้คือ กรรมและกิเลสอยู่
ชาติก่อน ชาติที่แล้ว แล้วกิเลสและกรรมที่ชาตินี้มันจะไปมี
ผลเป็นวิบากชาติโน้นเราก็ไม่ได้รับประโยชน์อะไร นี่เรียกว่า
เราไม่มีอิสรภาพในการที่จะได้รับผลแห่งการกระทำของเรา
ทันตาเห็นในชาตินี้ ไม่อาจทำอะไรแล้ว ได้รับผลเป็นที่
พอใจในชาตินี้ได้ ถ้าอธิบายอย่างนี้ทำกรรมในชาตินี้
ต้องรอรับผลในชาติหน้า แล้วมันน่าชื่นใจที่ตรงไหน ^{๒๕}

ท่านพุทธทาสได้อธิบายว่า ปฏิจตสมุปบาทมีความ
สัมพันธ์อย่างแยกไม่ออกจากกฎแห่งกรรม ถ้าเราเข้าใจ
ความหมายของปฏิจตสมุปบาทอย่างถ่องแท้เราย่อม
สามารถเข้าใจบทบาทและความหมายของกรรมได้
พุทธบริษัทชาวไทยโดยมากเข้าใจความหมายของกรรม
แต่เพียงในแง่ตามตัวอักษรและตรงไปตรงมาเท่านั้น
โดยมีความเชื่อว่า กรรมดี และกรรมชั่วจะให้ผลอย่าง
เป็นรูปธรรม เช่นการลักทรัพย์ของผู้อื่นอันเป็นกรรมชั่ว
จะทำให้ผู้ลักทรัพย์เกิดมาพิการหรือถูกลักทรัพย์ใน
ลักษณะเดียวกัน และการทำบุญสุนทานจะทำให้มีความ
เจริญในหน้าที่การงานหรือร่ำรวยมากขึ้นในอนาคต ท่าน
พุทธทาสชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมกับผล
ของกรรมมิได้เป็นไปในลักษณะรูปธรรมตลอดเวลา แต่
อาจให้ผลสะท้อนอันทางความรู้สึกทางจิตใจ เช่น ทำให้
เกิดปิติเมื่อทำบุญตักบาตรหรือมีใจเศร้าหมองเมื่อฆ่า
สัตว์ เป็นต้น ทั้งนี้ท่านพุทธทาสได้วิจารณ์แนวคิด
เกี่ยวกับกรรมที่มองเป็นรูปธรรมว่ามีแนวโน้มให้คนมุ่ง
ทำทานความดีเพื่อหวังได้ผลตอบแทนภายภาคหน้า
มากกว่าเป็นการสละให้เพื่อขัดเกลาความเห็นแก่ตัว
ท่านได้กล่าวไว้ว่า

บุญกับกุศลเท่าที่สังเกตเห็น รู้สึกว่าพวกเราได้กระทำ
ผิดในเรื่องนี้เป็นอย่างสูง คือได้เอาคำว่าบุญกับคำว่า กุศล
บาปมาเป็นอันเดียวกันหมด เลียงเลวจนเวียน คำว่า
บุญ ๆ นั้น มีความหมายว่า พุ้ขึ้น พองขึ้น บวมขึ้น
เหมือนลูกโป่ง แต่คำว่า กุศลนี้ แปลว่า ตัดให้ราบเรียบไป
เหมือนกับกรถางหญ้ารกให้ราบเรียบสะอาด ลองคิดดูเกิด
ฝ่ายหนึ่งทำให้โป่งเพิ่มขึ้น ให้มากขึ้นเรียกว่าบุญ ฝ่ายหนึ่ง
กวาดให้เรียบไปทางให้เรียบไป เรียกว่า กุศล มันต่างกัน
อย่างตรงกันข้ามอย่างนี้ เอามาเป็นอันเดียวกันแล้วก็ไม่มี
ทางที่จะประพฤติให้เป็นไปเพื่อความราบเรียบ คือ กุศลได้
เลย

อย่างว่าการให้ทาน ให้ทานด้วยคิดว่า เขาจะตอบแทน
เรามากกว่าที่เราให้เขาไปหรือว่าจะรักเราหรือว่าคนทั้งหลาย
จะสรรเสริญว่า เราใจบาหรือว่าจะเราได้เกิดในสวรรค์ใน
ชาติหน้า การให้ทานด้วยเจตนาอย่างนี้เรียกว่าได้บุญ คือ

ทำให้ใจรู้สึกฟู พองขึ้นๆ ด้วยหวังว่าจะได้อะไรมากกว่าที่
ตนลงทุนไป เช่น ลงทุนบาทเดียว ซื้อสวรรค์ที่มีราคา
ครึ่งล้านได้ อย่างนี้ใจมันก็ฟูขึ้นๆ เป็นลูกโป่ง อย่างนี้
เรียกว่า ได้ลูกโป่งไม่ใช่มิด ^{๒๖}

นั่นคือ ท่านพุทธทาสเห็นว่าการทำทานเพื่อมุ่งหวัง
สวรรค์หรือภพชาติที่ดีขึ้นในอนาคตไม่สิ่งที่ป็นจุดหมาย
แห่งพุทธธรรม

ดังนั้นท่านพุทธทาสจึงได้นำเสนอกฎแห่งกรรม
แบบใหม่ที่ควบคุมได้ปฏิบัติให้เกิดประโยชน์คือความดับ
ทุกข์ในปัจจุบันได้ คือ กฎแห่งกรรมฝ่ายนามธรรมเกิดใน
จิตใจ กฎแห่งกรรมประกอบไปด้วยกิเลส กรรม วิบาก
กิเลสได้แก่ความโลภ ความโกรธ ความหลง หรืออวิชชา
เมื่อมีกิเลสก็เป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมที่ทำลงไปแล้วนั้น
ย่อมมีผลกรรมที่เรียกว่าวิบาก วิบากนั้นได้รับแล้วก็จะ
ก่อให้เกิดกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไปเพื่อทำกรรมใหม่
อีก เป็นวงกลมเรื่อยไปไม่สิ้นสุด เรียกว่าวัฏสงสาร ใน
วันหนึ่งๆ มีได้หลายครั้ง เมื่อเกิดความอยากก็จะมี
การทำกรรม แต่ทันใดก็มีผลของกรรมเป็นวงล้อที่เกิด
ในชีวิตประจำวัน หากทำลายกิเลสได้ก็ไม่มีการทำกรรม
กรรมนั้น จะแปรเป็นเพียงกริยาซึ่งปราศจากเจตนา ก็
จะไม่ได้รับผลของกรรมอีก ก็จะหลุดพ้นจากทุกข์ เกี่ยวกับ
เรื่องนี้ท่านกล่าวไว้ว่า

กฎแห่งกรรมก็คือว่า กิเลสให้ทำกรรม กรรมให้เกิดผล
กรรม ผลกรรมมาหล่อเลี้ยงกิเลส กิเลสให้มันเกิดกรรม
กรรมให้มันเกิดผลกรรม ผลกรรมมาหล่อเลี้ยงกิเลส กิเลส
ให้มันเกิดกรรม กรรมให้มันเกิดผลกรรมเวียนอยู่อย่างนี้
นี้เป็นกฎแห่งกรรมที่สำคัญที่สุด มันเกี่ยวกับมนุษย์ตรงที่ว่า
มนุษย์ทนไม่ได้ ต้องทำกรรมอันนี้เพราะมนุษย์มีกิเลส ที่นี้
มนุษย์ทำกรรมเข้าแล้ว มนุษย์อย่าหนีไปไหนเลย หนีไม่
พ้นหรอก จะต้องรับผลของกรรม มนุษย์รับผลของกรรม
แล้วยังไม่หายใจ มันยังมีกิเลสสำหรับทำกรรมเรื่อยไปนี้
กรรมดี กรรมชั่ว กรรมอะไรก็ตาม มนุษย์ไปทำเข้าแล้วมัน
ต้องมีปฏิกิริยาที่มนุษย์ จะนั้นมนุษย์จึงต้องเวียนว่ายไป
ตามกรรม อันนี้เรียกว่ากฎแห่งกรรมที่เกี่ยวกับมนุษย์ ^{๒๗}

ตามทัศนะของท่านพุทธทาส ตัวเจตนาเป็นเหตุให้
ทำกรรมเจตนาหมายถึงความมุ่งมาดปรารถนาตั้งใจทำ
ที่เกิดจากตัณหา ตัณหาคือความอยากมี ๓ อย่างคือ
กามตัณหาอยากได้หรืออยากมีอย่างนั้นอย่างนี้ ภว-
ตัณหาคืออยากเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ วิภวตัณหา
คืออยากไม่ให้เป็นอย่างนั้นอยากไม่ให้เป็นอย่างนี้
เมื่อมีตัณหาแล้ว จึงมีเจตนาที่จะกระทำเมื่อกระทำลงไป
ด้วยเจตนา ก็เรียกว่ากรรมซึ่งจะมีผลเป็นวิบากกรรมแก่
การกระทำนั้นๆ เสมอ

ทวารแห่งการทำกรรมแห่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ
กาย วาจา ใจ

๑. กายกรรม คือ การกระทำที่ประกอบด้วย
เจตนาซึ่งบังคับให้แสดงออกมาทางกายจนกายเคลื่อนไหว

๒. วจีกรรม คือ การกระทำทางวาจาที่ประกอบ
ด้วยเจตนาอันบังคับให้แสดงออกมาทางวาจา จึงพูด
ออกมาเช่นนั้น

๓. มโนกรรม คือ การกระทำทางใจ คือ การกระทำ
ที่ยังไม่ออกมาทางกาย วาจา ยังคิดหรือรู้สึกอยู่ในใจ

การกระทำทางกายก็ดี ทางวาจาก็ดี หรือทั้งทาง
กายและทางใจพร้อมกัน ล้วนต้องอาศัยมโนกรรม คือ
การคิดนึกทางใจก่อนเสมอเพราะใจเป็นที่ตั้งของเจตนา
ตัวอย่างของการเกิดวงจรของกรรมก็เช่น มีความโกรธ
เพื่อน (กิเลส) จึงกระทำการชกหน้าเพื่อน (กรรม) แล้ว
จึงเกิดผลคือ อุบัติสยเป็นคนที่โกรธติดตัวไป (วิบาก)
แล้วอุบิสยอันนี้ก็กลายเป็นกิเลสก่อให้เกิดการ
กระทำในลักษณะเดิมอีก เป็นต้น

อย่างไรก็ดี ท่านพุทธทาสได้แบ่งเรื่องกรรมออกเป็น
๒ ระดับ คือกรรมในแง่ศีลธรรมและกรรมในแง่
โลกุตตรธรรม

กรรมขั้นศีลธรรม คือ หลักกรรมที่สอนว่าทำดีได้ดี
ทำชั่ว ได้ชั่ว กฎแห่งกรรมขั้นนี้ประกอบด้วยลักษณะ
๕ ประการ คือ

๑. กัมมัชสโกมทิ - เราเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน เป็นการกล่าวแบบสมมติว่ามีสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา และมีการกระทำที่อาศัยเจตนาเป็นทรัพย์สมบัติ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นทรัพย์สินอันแท้จริงของเรานอกจากการกระทำ

๒. กัมมทายาโท - เราจะได้รับมรดกผลของกรรม ที่ทำลงไปภายในภพหน้า

๓. กัมมโยนิ - เรามีกรรมเป็นเครื่องให้กำเนิด นั่นคือ การที่เราจะเกิดเป็นสัตว์หรือคนย่อมปรุงขึ้นจากกรรม

๔. กัมมพันธุ - เรามีกรรมเป็นญาติหรือเผ่าพันธุ์ นั่นคือ เราต้องอยู่แวดล้อมไปด้วยผลกรรมนานาชนิดที่ได้ทำลงไป คน ๆ หนึ่งทำกรรมหลายชนิดและกรรมแต่ละชนิดย่อมให้ผล

๕. กัมมปฏิสสรโณ - เรามีกรรมเป็นที่พึ่ง หากเราต้องการที่พึ่งหรือด้านทานก็ต้องอาศัยกรรมที่ได้ทำไว้ เราทำกรรมใดไว้ดีก็ตามชั่วก็ตาม เราย่อมได้รับผลของกรรมนั้น กรรมในแง่ศีลธรรมที่บัญญัติว่าสิ่งนั้นดี สิ่งนี้ชั่วเป็นไปเพื่อความต้องการของสังคม สิ่งใดเป็นที่ต้องการของสังคมเรียกว่าดี สิ่งใดที่ไม่ตรงกับความต้องการของสังคมก็ถูกจัดเป็นชั่ว นั่นคือ กฎแห่งกรรมในแง่ศีลธรรมมีไว้เพื่อทำให้ผู้นั้นสบายใจหรือเพื่อให้สังคมอยู่เป็นสุข คือไม่เบียดเบียนซึ่งกัน

กรรมที่ทำให้คนเดือดร้อนเรียกอีกอย่างว่า กรรมดำเป็นกรรมชั่วที่เกิดจากเจตนาไม่ดี ส่วนกรรมที่ไม่ทำให้คนเดือดร้อน และเป็นที่พึงปรารถนาเรียกว่า กรรมขาวหรือกรรมดีที่เกิดจากกุศลเจตนา เช่น งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามท่านพุทธทาสวิจารณ์การเข้าใจกรรมศีลธรรมนี้ว่าไม่ได้ทำให้คนพ้นทุกข์ คนดีก็ทุกข์ แบบคนดี คนทำกรรมชั่วก็ทำให้ลำบากอย่างคนชั่ว เพราะยังตกอยู่ภายใต้อำนาจกรรมทั้งคู่ในเรื่องนี้ท่านกล่าวว่า

คนที่เรียกกันว่าคนดีไม่ทำบาปเลย ทำบุญอย่างเดียว แต่ยังไม่พ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง ต้องผจญกับความเกิด แก่ เจ็บ ตายอยู่ร่ำไป ต้องทุกข์ทรมานในเมื่อพลัดพรากจากของรัก หรือเมื่อไม่ได้อะไรตามใจหวังหรือแม้แต่ต้องจุติจากสวัตรคังนี้ เป็นต้น ใจยังไม่หลุดพ้นจากสิ่งที่ให้เกิดความทุกข์โดยประการทั้งปวง จึงมีทุกข์ชั้นละเอียดเหลืออยู่ เป็นเครื่องทรมานไม่รู้สิ้นสุด เพราะตนพอใจในความเป็นอย่างนั้น”

ท่านพุทธทาสเห็นว่าพุทธบริษัทส่วนใหญ่เข้าใจเพียงแค่กรรมในลักษณะศีลธรรม และคิดว่าเป็นทั้งหมดของพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะเข้าใจไม่ถึงแก่นแท้ของพุทธศาสนาที่แท้จริงท่านวิจารณ์ทัศนะดังกล่าวว่า

ที่นี้มีเรื่องน่าหัวที่สุด ที่เราเอามาสดมาท่องกันอยู่ที่ศาลาสวดมนต์ว่าเรามีกรรมเป็นของตัว ต้องเป็นไปตามกรรมนั้นไม่ล่วงพ้นกรรมไปได้ แล้วก็หยุด หยุด นี่มันไม่ถูกมันยังไม่ถูกที่ว่ามันยังไม่ได้ชนะกรรม ที่สอนให้ว่ามีกรรมเป็นของตัวนั้น ก็เพื่อให้เห็นเช่นนั้นเอง อย่าไปทุกข์ร้อนกับมัน แล้วก็ต้องมีการกระทำชนิดที่จะให้หมดกรรม ล้างกรรมอยู่เหนือกรรมโดยอาศัยพระพุทธรองค์เป็นกัลยาณมิตร”

ท่านพุทธทาสชี้ว่าที่เราเข้าใจกฎแห่งกรรมในลักษณะทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เพียงประการเดียวเป็นเพราะคนเรามีความรู้สึกเป็นสัสสตทิฐิโดยสันนิษฐาน คือรู้สึกมีตัวมีตนที่เป็นของเราเพียงแต่ถาวร ดังนั้นสิ่งใดที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ตัวตนก็จะสนใจสิ่งนั้นเป็นพิเศษ เมื่อพูดว่าทำกรรมดีได้รับผลดีก็สนใจ แต่เมื่อพูดให้เลิกละทิ้งกรรมดี กรรมชั่วก็ไม่ยอมรับเพราะยังมีความปรารถนาอยากได้ผลดีอยู่

กรรมแรงโลกุตระเป็นกรรมอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเป็นที่สิ้นสุดของทั้งกรรมดีกรรมชั่ว คือ กรรมที่ไม่ดำไม่ขาว กรรมชนิดนี้สอนให้สิ้นไปซึ่งกระแสแห่งกรรมไม่มีการเวียนว่ายไปตามกรรมอีกต่อไปเป็นการดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิงอย่างที่เราเรียกว่านิพพานนั่นเอง อันทำให้มนุษย์เป็นอิสระจากความรู้สึกยินดียินร้ายหรือสุขทุกข์เสียสิ้น

ท่านพุทธทาสเห็นว่ากรรมชนิดนี้ คือกรรมตามแบบของ พระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง ท่านกล่าวถึงกรรมในลักษณะ ที่ว่า

ถ้าเป็นศีลธรรม มันก็เรื่องดีเรื่องชั่วหลักชั่วเอาดีเข้าไว้ เรื่อย มันก็เป็นศีลธรรม แต่พอถึงขั้นสูง คือขั้นศีลธรรม มันบอกว่าไม่ไหวทั้งนั้น ไม่ไหวทั้งดีทั้งชั่ว ต้องการจะอยู่ เหนือดีเหนือชั่วจึงเกิดเป็นกรรมชนิดที่จะทำลายกรรมดี กรรมชั่วเสียให้หมดอำนาจ นี่คือการบรรลุความสิ้นกรรม อยู่เหนือกรรม.....บุคคลที่จะทำได้แบบนี้ มีแต่พระอรหันต์ ประเภทเดียว ที่ต่ำลงมาเช่นพระโสดาบัน เป็นต้น เป็น เพียงผู้กำลังจะเป็นอย่างนี้เท่านั้น แต่ยังเป็นไม่ได้.....

เมื่อยังอยู่ใต้อำนาจของกรรม คือ อำนาจบีบคั้นของ ความดีความชั่วแล้ว เราก็ยังเป็นทุกข์ ดังนั้น เมื่อยังไม่อยู่ เหนือกรรมก็ยังไม่อยู่เหนือทุกข์.....จึงต้องมีการกระทำ ชนิดที่เรียกว่าอยู่เหนือกรรม.....ไม่มีการกระทำอะไรที่เป็น กรรมอีกต่อไป เป็นเพียงกริยาเฉยๆ °°

ทั้งนี้ท่านพุทธทาสได้เสนอวิธีดับกรรม หรืออยู่ เหนือกรรม คือ การปฏิบัติตามมรรคมงคล ๘ อันได้แก่

๑. สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หมายถึง มีความ เข้าใจเรื่องทุกข์เหตุ ให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และวิธี ดับทุกข์

๒. สัมมาสังกัปปะ - ดำริชอบ หมายถึง การมี ความคิดจะออกจากกามคิดเลิภพยาบาท คิดเลิภเบียด- เบียดผู้อื่น และคิดช่วยเหลือผู้อื่น

๓. สัมมาวาจา - เจรจาชอบ หมายถึง การงดเว้น จากการพูดอันไม่สมควร ๔ ประการคือ งดเว้นจากการ พูดเท็จ งดพูดส่อเสียด งดพูดคำหยาบ และงดพูดเพ้อเจ้อ

๔. สัมมากัมมันตะ - กระทำชอบ หมายถึง การกระทำที่ถูกต้อง โดยงดเว้นจากการลักขโมย และ การประพฤติดีในกาม

๕. สัมมาอาชีวะ - เลี้ยงชีพชอบ หมายถึง การ ประกอบอาชีพที่ถูกต้องเหมาะสม คือ ไม่เบียดเบียนให้ ผู้อื่นเดือดร้อนโดยหลีกเลี่ยงการประกอบอาชีพบางอย่าง คือการค้าขายอาวุธ คำขายมนุษย์ คำขายสัตว์ที่มีชีวิต

ให้เขาฆ่า คำขายสุรา คำขายยาพิษ

๖. สัมมาวายามะ - ความพยายามชอบ หมายถึง ความพยายามไม่ให้กุศลเกิดขึ้นเพื่อร์กำจัดกุศลที่เกิดขึ้น แล้ว เพียรสร้างกุศลใหม่ขึ้น เพื่ยรรักษากุศลที่เกิดขึ้น แล้ว

๗. สัมมาสติ - ความระลึกชอบ หมายถึง การตั้ง สติ ๔ อย่าง คือ ตั้งสติพิจารณากาย ตั้งสติพิจารณา เวทนา ตั้งสติพิจารณาจิต ตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม

๘. สัมมาสมาธิ - ตั้งใจชอบ หมายถึง ภาวะที่จิต แน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนดเป็นภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ พุ้งซ่านหรือส่ายไป

สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะเป็นคุณธรรมฝ่าย ปัญญา ส่วนสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมา อาชีวะ คือศีล สำหรับสัมมาวายามะ สัมมาสติ และ สัมมาสมาธิ คือ สมาริ ดังนั้นการตัดกรรมจะต้องปฏิบัติ ทั้ง ๓ ส่วน คือศีล สมาริ ปัญญา

นอกจากนี้ท่านพุทธทาสยังได้วิจารณ์การแบ่ง กรรมออกเป็นพวกๆ โดยดูเวลาที่ให้ผลกรรมเป็นหลัก ของพระพุทธโฆษาจารย์ว่า ไม่เป็นสันทิฎฐิโก คือจะรู้ได้ ก็ต่อเมื่อหลังจากตายแล้วเท่านั้น นั่นคือ พระพุทธโฆษา จารย์ได้จำแนกกรรมตามเวลาที่ให้ผล คือ

๑. ทิฏฐุกรรมเวทนิยกรรม - กรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน ชาติ

๒. อุปปัชชเวทียกรรม - กรรมที่ให้ผลในชาติหน้า

๓. อปရာปรียเวทนิยกรรม - กรรมที่ให้ผลในชาติ ต่อไป

๔. อโหสิกรรม - กรรมที่ไม่มีผลอีก

ทว่าท่านพุทธทาสกลับตีความให้อยู่ในปัจจุบันชาติ ทั้งหมดนั้นคือ

๑. ทิฏฐุกรรมเวทนิยกรรม - กรรมที่ให้ผลทันที ทันควัน

๒. อุปปัชชเวทียกรรม - กรรมที่ให้ผลในระยะ ต่อมา

๓. อปราชัยเวทนิยกรรม - กรรมที่ให้ผลนาน ออกไปอีก

๔. อโหสิกรรม - กรรมที่เลิกล้างกันไปในระหว่างบุคคลที่พูดต่อรองกันได้

ในขณะที่ท่านพุทธทาสพยายามอธิบายปรากฏการณ์กฎแห่งกรรมให้อยู่ในภพชาติปัจจุบัน อาจมีคนวิจารณ์ได้ว่า ท่านพุทธทาสจะอธิบายการส่งผลกระทบชาติหน้าอันเป็นคำสอนของพุทธศาสนาได้อย่างไร ในกรณีนี้ท่านพุทธทาสจะตอบข้อวิจารณ์ว่า หากเรามีกิเลส ยังไม่สามารถกำจัดกรรมให้หมดสิ้นก่อนสิ้นชีพ ก็มีการส่งผลกระทบในชาติต่อไปได้เหมือนกับต้นไม้ที่ออก ขึ้นใหม่ได้หากมีเชื้อพันธุ์หลงเหลืออยู่ ท่านกล่าวไว้ว่า

ตามหลักแห่งพระพุทธศาสนาก็ไม่ได้ปฏิเสธชาติใน ลักษณะเช่นนี้ และถือว่าผลกรรมก็มีทางที่จะเกี่ยวเนื่อง ระหว่างชาติเช่นนี้ได้เหมือนกัน เพราะว่าชาติในลักษณะ เช่นนี้เราเปรียบเทียบเหมือนต้นไม้ที่มีพืชพันธุ์หรือหัวเหง้า เหลืออยู่ใต้ดิน ในเมื่อต้นเดิมมันตายแล้ว เมื่อถึงฤดูใหม่ มันงอกขึ้นใหม่อีก พืชที่เหลืออยู่ใต้ดินไม่ปรากฏที่หนึ่ง แล้วก็กลับงอกออกมาอย่างนี้ มันย่อมมีอะไรที่เป็น การกระทำอยู่ในการออกครั้งก่อน มันย่อมมีปฏิกิริยาบ้าง ถึง การงอกครั้งถัดมา แม้มันน้อยมากจนเราไม่สังเกตเห็น แต่ก็ต้องถือว่ามี เพราะถ้าไม่อย่างนั้นแล้วมันจะเปลี่ยน- แปลงได้อย่างไร ถ้าพันธุ์ไม้พันธุ์นั้นมันสืบต่อยั่งยืนไป หลายสิบปี หลายร้อยปี พันปี ล้านปี มันก็เปลี่ยนแปลง ไปได้ นี่ถือว่ามันมีอะไรเป็นปฏิกิริยาเพิ่มขึ้นๆ แผงอยู่ ในนั้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการงอกครั้งใหม่ๆ

เรื่อยไป ในกรณีของพืชพันธุ์ของต้นไม้เช่นนี้ เราไม่เรียกว่า เป็นการทำการหรือผลของกรรมของมัน เราเรียกเพียงว่า เป็นกิริยาแล้วเกิดปฏิกิริยาซึ่งพอจะเห็นได้ว่ามันมีผลข้าม ชาติตามประสาของต้นไม้ซึ่งค่อนข้างไปทางวัตถุมาก ๆ

ที่นี้ในกรณีกรรมการกระทำของสัตว์ที่มีจิตใจวิวัฒน์ สูงขึ้นก็เหมือนกันกับกิริยาหรือปฏิกิริยา แต่มันยิ่งประณีต ขึ้นไปอีกเพราะมีเจตนา มีจิต มีวิญญาณที่เข้มข้นเด่นชัด กว่า เพราะฉะนั้นถ้ามันมีความแน่นอนในข้อที่ว่า เมื่อ ร่างกายแตกดับแล้วเชื้อหรือพืช กล่าวคือ ผลกรรมที่ ประดังวิญญาณนั้น ยังเหลืออยู่สำหรับการงอกใหม่ใน ชาติหน้า มันก็สืบเนื่องต่อกันไปได้^{๑๑}

จากที่ผ่านจะเห็นได้ว่ามีข้อโต้แย้งต่าง ๆ เกี่ยวกับการ อธิบายปฏิจจสมุปบาทตามแบบอย่างของท่านพุทธทาส โดยเฉพาะในเรื่องการตกไปสู่มิติที่ว่า 'พุทธทาสเป็น มิจจาภิภูริ' หรือ 'พุทธทาสเป็นพวกอุจเจทภิภูริ'

สำหรับการอธิบายปฏิจจสมุปบาท ตามแบบอย่าง ของท่านพุทธทาสโดยที่เป็นวิธีการอธิบายที่พึงสังเกตว่า คล้ายคลึงกับปรัชญาพุทธมหายาน (บางสำนักเช่นเซ็น) ก็เกิดปัญหาต่อข้อธรรมในพุทธศาสนาที่สำคัญตาม มา คือ เรื่อง 'กรรม' อันผู้เขียนได้แสดงข้อวิจารณ์และคำ อธิบายไว้พอสมควรแก่ปัญหาการอธิบายปฏิจจสมุปบาท ของท่านพุทธทาสในการเข้าใจหัวข้อธรรมในพุทธศาสนา ทั้งระบบโดยเฉพาะเรื่อง 'บุญ กุศล' ที่พุทธทาสเป็น ผู้สร้างความตระหนักต่อความเข้าใจเรื่องนี้ต่อสังคมไทย ได้เป็นอย่างดี

การอ้างอิง

๑. ส. น. ๑๖/๒๐/๓๑
๒. ส. ม. ๑๒/๒๐/๓๑
๓. ส. น. ๑๖/๒๒๔-๕/๑๑๐-๑
๔. ส. น. ๑๖/๑/๑-๒
๕. อ้างแล้ว

๖. พุทธศาสนิก, ปฏิจัมปนาทจากพระโอบุ, หน้า ๖๓๗
๗. พุทธศาสนิก, ปฏิจัมปนาท, หน้า ๓๔
๘. พุทธศาสนิก, ปฏิจัมปนาทจากพระโอบุ, หน้า ๘๒
๙. พุทธศาสนิก, ปฏิจัมปนาท (กรุงเทพ : ธรรมสภา), หน้า ๖๔
๑๐. พุทธศาสนิก, ปฏิจัมปนาทคืออะไร (กรุงเทพ : ธรรมบูชา), หน้า ๑๒๒-๑๒๓
๑๑. พุทธศาสนิก, ปฏิจัมปนาท, อ้างแล้ว, หน้า ๔๕
๑๒. บุญมี เมธากร, ความมหัศจรรย์ของชีวิต, (กรุงเทพ : สยามประเทศ, ๒๕๓๙), หน้า ๗
๑๓. บุญมี เมธากร, ได้ทบทวนพุทธศาสนาเรื่อง 'อวิชชาปัจจัยสังขาร', (กรุงเทพ : สุทธิสาร), หน้า ๙
๑๔. พุทธศาสนิก, อภิธรรมคืออะไร, (กรุงเทพ : ธรรมบูชา), หน้า ๙๔-๙๕
๑๕. พร รัตนสุวรรณ, กำเนิดที่ ๔, (กรุงเทพ : สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ), หน้า ๑-๒
๑๖. พร รัตนสุวรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๗.
๑๗. พร รัตนสุวรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐-๑๑
๑๘. พุทธศาสนิก, ธรรมะนี้-ธรรมะไหน, (กรุงเทพ : สุขภาพใจ, ๒๕๓๗), หน้า ๖๗-๖๘
๑๙. พุทธศาสนิก, เพิ่งอ้าง, หน้า ๖๒
๒๐. พุทธศาสนิก, อนัตตาของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพ : หจก. ภาพพิมพ์), หน้า ๔๒-๔๓
๒๑. พุทธศาสนิก, ภาษาคน-ภาษาธรรม, (กรุงเทพ : ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๒-๓
๒๒. พุทธศาสนิก, นิพพาน, (กรุงเทพ : หจก. ภาพพิมพ์), หน้า ๕.
๒๓. พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรค, (กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๓๗๓-๓๗๔
๒๔. พระพุทธโฆษาจารย์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๔
๒๕. พุทธศาสนิก, ปฏิจัมปนาทคืออะไร, อ้างแล้ว, หน้า ๗๗.
๒๖. พุทธศาสนิก, ภูเขาแห่งวิถิปุทธธรรม, (กรุงเทพ : ธรรมบูชา, ๒๕๒๖), หน้า ๗๖-๗๘
๒๗. พุทธศาสนิก, วงล้อของชีวิตในชีวิตประจำวัน, (กรุงเทพ : รุ่งแสงการพิมพ์), หน้า ๖๖
๒๘. พุทธศาสนิก, นิพพาน, อ้างแล้ว, หน้า ๑๐๙
๒๙. พุทธศาสนิก, ลักษณะ ๘๐ ประการของพุทธศาสนา, (กรุงเทพ : ธรรมสภา), หน้า ๑๕๔-๑๕๕
๓๐. พุทธศาสนิก, กรรมเหนือกรรม, (กรุงเทพ : ธรรมสภา), หน้า ๗๙.
๓๑. พุทธศาสนิก, กฎแห่งกรรม, (กรุงเทพ : ธรรมสภา), หน้า ๙๐-๙๑